

Ekumenska humanitarna organizacija (EHO)

**Kršenja ljudskih prava Roma
vraćenih u Srbiju po osnovu sporazuma o readmisiji**

Novi Sad, april 2007.

Impresum

- Naslov:** Kršenja ljudskih prava Roma vraćenih u Srbiju po osnovu sporazuma o readmisiji
- Izdavač:** Ekumenska humanitarna organizacija
- Direktor:** Karolj Bereš
- Koordinacija projekta:** Slađana Halilović i Robert Bu
- Autorka i urednica izdanja:** mr Tatjana Perić
- Lektura i korektura:** mr Jasmina Dražić
- Naslovna strana:** mr Lana Vasiljević, „Dokument” (januarska stranica UNHCR kalendara za 2006. godinu)
- Dizajn:** U.H. dizajn
- Tiraž:** 500 primeraka

Novi Sad, april 2007. godine

Kontakt informacije:

Ekumenska humanitarna organizacija
Ćirila i Metodija 21
21000 Novi Sad
Srbija
Tel/faks: (021) 466 588, 469 683
E-mail: office@ehons.org

Copyright © 2007
Ekumenska humanitarna organizacija

Stavovi izneseni u ovoj publikaciji su stavovi autora i ne predstavljaju nužno stavove Ekumenske humanitarne organizacije niti Instituta za otvoreno društvo.

SADRŽAJ

SADRŽAJ 3

IZJAVA ZAHVALNOSTI 4

UVOD 5

ANALIZA POLOŽAJA ROMSKIH POVRATNIKA SA STANOVIŠTA MEĐUNARODNIH STANDARDA I UGOVORA 8

Međunarodni standardi o ljudskim pravima 9

Ujedinjene nacije 9

Savet Evrope 10

Evropska unija: Vize, azil, imigracija i ostale politike koje se odnose na slobodno kretanje lica 12

Sporazumi o readmisiji 14

Propisi Republike Srbije 15

Ustavno-pravni okvir Srbije 15

INSTITUCIONALNA POLITIKA VEZANA ZA POVRATNIKE ROMSKE NACIONALNOSTI 18

ANALIZA POLOŽAJA POVRATNIKA NA OSNOVU REZULTATA TERENSKIH ISTRAŽIVANJA EHO-a 23

Okolnosti povratka 23

Obrazovanje 27

Zapošljavanje 29

Zdravstvena zaštita 31

Stanovanje 32

Ostala pitanja 33

ZAKLJUČCI I PREPORUKE 35

BIBLIOGRAFIJA 37

DODACI 39

Dodatak I: Tabele 39

Tabela 1: Lokacije na kojima su održani intervjui 39

Tabela 2: Institucije sa kojima su održani intervjui 40

Dodatak II: Istraživački tim 41

IZJAVA ZAHVALNOSTI

Projekat Ekumenske humanitarne organizacije (EHO) „Istraživanje kršenja ljudskih prava Roma vraćenih u Srbiju” sproveden je uz finansijsku podršku Programa za ljudska prava i dobru upravu (Human Rights and Good Governance Program) Instituta za otvoreno društvo (Open Society Institute) iz Budimpešte. Koordinaciju projekta „Istraživanje kršenja ljudskih prava Roma vraćenih u Srbiju” u svim njegovim fazama radio je stručni tim Romskog resursnog centra EHO, Slađana Halilović i Robert Bu.

Ova publikacija je nastala pre svega na osnovu iscrpnog istraživačkog rada koji je širom Srbije sproveo tim sastavljen od sledećih romskih aktivista i aktivistkinja: Ksenija Aleksandrović (Udruženje romskih studenata, Novi Sad), Zekija Balinca (Čerain, Novi Sad), Filip Gračanin (Društvo romske omladine, Valjevo), Svetlana Ilić (Romski ženski centar Bibija, Beograd), Dijana Kričković (Eureka, Sombor), Marija Manić (Ženski prostor, Niš), Slavica Rakić (Romano Alav, Kruševac), Kenan Rašitović (Omladinski forum za edukaciju Roma, Bujanovac), i Aleksandar Stojkov (Multikulturalni Banat, Kikinda).

Obuci istraživačkog tima doprineli su sledeći treneri i predavači: Katarina Ginić (Služba za ljudska i manjinska prava, Beograd), Đorđe Jovanović (Novi Sad), Marija Manić (Niš), Dragan Lalošević (Visoki komesarijat UN za ljudska prava, Beograd), mr Tatjana Perić (Subotica) i Danilo Rakić (Grupa 484, Beograd). Ljubaznošću režisera Želimira Žilnika i producentske kuće Terra Film iz Novog Sada omogućeno je prikazivanje dokumentarnih filmova „Kenedi se vraća kući” i „Gde je bio Kenedi”. Zahvaljujemo se umetnici mr Lani Vasiljević i UNHCR Kancelariji u Beogradu na dozvoli da na naslovnoj strani publikacije upotrebimo rad prvobitno objavljen u UNHCR kalendaru.

Orsolya Deli Vidács, pravna savetnica na projektu, autorka je dela publikacije pod naslovom „Analiza položaja Roma povratnika sa stanovišta međunarodnih standarda i ugovora”. Glavna autorka i urednica konačne verzije publikacije je mr Tatjana Perić, koja je tokom trajanja projekta bila angažovana i kao savetnica za ljudska prava.

EHO se zahvaljuje svim predavačima, trenerima i istraživačima, koji su svojim angažovanjem doprineli uspešnosti projekta. Takođe se zahvaljujemo svim intervjuisanim Romima i Romkinjama, kao i predstavnicima organizacija i institucija, koji su sa nama podelili svoja iskustva i time omogućili nastanak publikacije.

Projektni tim EHO RRC

UVOD

Potpisivanjem sporazuma o readmisiji od strane Vlade Srbije i Crne Gore 2001. godine otvorena je mogućnost vraćanja u zemlju njenih građana, osoba bez državljanstva i građana trećih zemalja koji nemaju legalan boravak u zemljama sa kojima su sporazumi sklopljeni. Po potpisivanju sporazuma usledio je proces povratka osoba poreklom iz Srbije i Crne Gore. Neki individualni slučajevi povratka bili su praćeni nasiljem – kako policijskim nasiljem, tako i drugim oblicima nehumanog i ponižavajućeg tretmana. U drugim slučajevima povratak je bio dobrovoljan, međutim okolnosti koje su prethodile pristanku na „dobrovoljni” povratak ukazuju na razne vrste pritiska. Po povratku u zemlju, ovim osobama donedavno nije pružana nikakva pomoć od strane državnih ili lokalnih institucija. Romski povratnici, za koje se pretpostavlja da predstavljaju većinu povratnika, dodatno se suočavaju sa diskriminacijom na rasnoj i etničkoj osnovi.¹ Nezaposlenost među povratnicima izuzetno je visoka, a obrazovanje njihove dece u velikom broju slučajeva prekinuto. Stambeni uslovi u kojima žive povratnici često su ispod standarda prihvatljivosti, a u velikom broju slučajeva smeštaj je privremenog karaktera. Kršenja ljudskih prava povratnika nisu vidljiva u javnosti. Osim aktivnosti pojedinih nevladinih organizacija, ne postoji sistematski i organizovan pristup rešavanju njihovih problema.

Broj osoba koje su se do sada vratile ili bile vraćene u Srbiju po osnovu sporazuma o readmisiji nije poznat, pre svega zato što ne postoji precizan i dogovoren način registrovanja povratnika ni u zemljama iz kojih dolaze, niti po njihovom dolasku u Srbiju. Podaci koji jesu dostupni na mnoge načine su ograničeni. Na primer, podaci Međunarodne organizacije za migracije (International Organization for Migration), koja je agencija Ujedinjenih nacija, ukazuju na to da se do 2004. godine po njihovoj evidenciji dobrovoljno vratilo 10.924 lica.² Prema podacima Ministarstva za ljudska i manjinska prava citiranim u medijima, tokom 2005. godine u Srbiju je organizovano vraćeno oko 3.000 osoba, a samo u januaru 2006. godine 75 osoba, od kojih većinu čine Romi.³ U periodu od februara do aprila 2006. u zemlju je preko Aerodroma „Nikola Tesla” stiglo 355 povratnika.⁴ Da povratnici Romi čine bitan deo romske populacije u Srbiji potvrđuju i rezultati istraživanja koje je za potrebe NVO Centra za prava manjina iz Beograda sproveo Istraživački i analitički centar Argument u 74 romska naselja na teritoriji grada Beograda: od 2000 ispitanih lica, 139 osoba (7%) čine Romi vraćeni iz neke od zemalja

¹ Negativne predrasude o Romima su široko rasprostranjene; videti na primer istraživanje koje je Strategic Marketing Research sproveo za potrebe Svetske banke: Strategic Marketing Research. *The Decade of Roma Inclusion: Non-Roma Groups Focus Groups Discussion*, 2005. Za više informacija o kršenjima prava koja proističu iz rasne diskriminacije nad Romima videti publikacije Evropskog centra za prava Roma i Centra za prava manjina navedene u Bibliografiji.

² Antić, Petar. „Romi i pravo na pravni subjektivitet u Srbiji”. Beograd: Centar za prava manjina, 2006, str. 8.

³ Blic, "Povratak azilanata uslov za Šengen vize", 16.2.2006.

⁴ Intervju sa Zoranom Panjkovićem, Kancelarija za readmisiju, Beograd, 27.11.2006.

Zapadne Evrope.⁵ Procene Saveta Evrope iz 2003. godine o broju osoba koje bi mogle biti vraćene kreću se u rasponu od 50 do 100 hiljada. Ove bi cifre mogle biti premašene jer Po pitanju procena o broju ljudi koji bi tek mogli biti vraćeni, inicijalne procene Saveta Evrope iz 2003. godine o 50 do 100 hiljada osoba mogle bi biti nadmašene jer se broj tražilaca azila poreklom iz Srbije u zemljama Zapadne Evrope stalno povećava, a bivši ministar za ljudska i manjinska prava Rasim Ljajić je početkom 2006. citiran sa procenama da samo u Nemačkoj oko 100.000 građana Srbije živi ilegalno.⁶ Najveći broj osoba je do sada vraćen iz Nemačke, a zatim iz Švajcarske.⁷

Ovakva situacija podstakla je Romski resursni centar Ekumenske humanitarne organizacije (EHO),⁸ koji već deset godina radi sa pripadnicima romske nacionalne zajednice u Srbiji, da pokrene projekat "Istraživanje kršenja ljudskih prava Roma vraćenih u Srbiju".⁹ Ciljevi projekta su:

- da je život Roma povratnika uočljiviji u Srbiji kao i njihova ljudska prava;
- da se prikupe podaci o ljudskim pravima Roma povratnika, koji bi poslužili kao platforma za buduće akcije i strategije;
- da se izgrade kapaciteti romskih organizacija u sprovođenju vladavine prava i poštovanju ljudskih prava Roma, putem stvaranja obučene, umrežene i iskusne grupe aktivista;
- da se izgrade jaki partnerski odnosi između romskih i neromskih organizacija, kao i među samim romskim organizacijama, putem uključenosti u zajednički projekat;
- da se promovišu državni, regionalni i međunarodni instrumenti u oblasti ljudskih prava relevantni za situaciju Roma povratnika.

Finansijska podrška za projekat odobrena je od strane Programa za ljudska prava i dobru upravu (Human Rights and Good Governance Program) Instituta za otvoreno društvo (Open Society Institute)¹⁰ iz Budimpešte u septembru 2006. godine. Nedugo zatim objavljen je konkurs za prijave istraživača zainteresovanih za rad na projektu, a u novembru 2006. formiran je devetočlani tim za terensko istraživanje.¹¹ Tim se sastojao od 6 istraživačica i 3 istraživača, aktivista devet romskih nevladinih organizacija, lociranih u Beogradu, Bujanovcu, Kikindi, Kruševcu, Nišu, Novom Sadu, Somboru, i Valjevu. Podršku timu za terensko istraživanje pružale su i pravna savetnica (angažovana i na pripremi pravne analize položaja povratnika) i savetnica za ljudska prava, uz pomoć osoblja EHO-a.

⁵ Antić, Petar. "Romi i pravo na pravni subjektivitet u Srbiji". Beograd: Centar za prava manjina, 2006, str. 20.

⁶ Blic, "Povratak azilanata uslov za Šengen vize", 16.2.2006.

⁷ Izlaganje Zorana Markovića, Ministarstvo za manjinska i ljudska prava, iz maja 2006. godine, preneto u *Dekadi Roma* br. 5/2006, str. 28.

⁸ Više informacija o radu EHO možete naći na internet stranici: <http://www.ehons.org>.

⁹ Za informacije o kršenjima prava Roma povratnika pre početka ovog projekta, videti: Perić, Tatjana. "Expelled Roma in Former Yugoslavia Testify". Budimpešta: *Roma Rights*, No. 2/2002, kao i Savet Evrope (Council of Europe), *Roma Returnees To Serbia And Montenegro: Whose Responsibility; Mission Report, Council of Europe fact-finding mission to Serbia and Montenegro*, Strazbur, 2003, i publikacije Grupe 484 u Bibliografiji.

¹⁰ Više informacija o Programu za ljudska prava i dobru upravu, kao i Institutu za otvoreno društvo, možete naći na internet stranici: <http://www.soros.org/initiatives/hrgrp>.

¹¹ Isprva se tim sastojao od deset članova, ali je jedan od istraživača odustao od angažmana.

Obuka istraživačkog tima sastojala se od dva dvodnevna treninga, održana u Novom Sadu u novembru i decembru 2006. Treninzi su obuhvatali teme iz oblasti ljudskih prava, ekonomskih i socijalnih prava, diskriminacije na rasnoj i etničkoj osnovi, višestruke diskriminacije Romkinja, istraživanje i dokumentovanje kršenja ljudskih prava, kao i izveštavanja o njima i izazovima koji se javljaju u istraživačkom radu ovog tipa. Pored toga, istraživački tim je imao priliku da čuje i predavanja o aktivnostima državnih institucija o pitanjima readmisije, kao i iskustvima drugih NVO u organizovanju protiv diskriminacije.

Sam istraživački rad obavljen je tokom novembra i decembra 2006. godine, kao i januara 2007. Ukupno je intervjuisano 190 osoba romske nacionalnosti (82 žene i 108 muškaraca). Istraživači su se u svom radu fokusirali na četiri osnovna ekonomska i socijalna prava – pravo na obrazovanje, rad, zdravstvenu zaštitu i odgovarajuće stanovanje, u skladu sa prioritetnim oblastima Dekade za inkluziju Roma 2005 – 2015, kojoj je pristupila i Srbija. Intervjui su prikupljeni na preko dvadeset lokacija širom Srbije.¹² Najveći broj intervjuisanih povratnika vraćen je iz Nemačke (160 osoba), a slede Austrija (6), Holandija (5), Mađarska (5), Švajcarska (5), Švedska (2), Belgija (1), i Danska (1).¹³ Intervjui su obavljani na srpskom, romskom, mađarskom i albanskom jeziku. Pored intervjuja sa povratnicima, istraživački tim je intervjuisao i predstavnike 21 (većinom romske) nevladine organizacije, kao i 29 predstavnika lokalnih, pokrajinskih i državnih organa i institucija, kao i međunarodnih organizacija.¹⁴

Osnovni cilj ove publikacije jeste da predstavi rezultate istraživačkog rada na ovom projektu. Slučajevi predstavljeni u ovom izveštaju, zbog ograničenosti, ne pretenduju da prikažu celokupnu situaciju Roma povratnika u Srbiji, ali smatramo da predstavljaju validnu ilustraciju koja u realnoj meri doslikava nezavidan položaj ove grupe i poziva na neodložnu akciju za poštovanje njihovih prava i punopravno uključenje u društvene tokove.

¹² Za spisak lokacija videti Dodatak 1 ove publikacije.

¹³ U tri slučaja nije bilo jasno iz koje zemlje je osoba vraćena, a u dva slučaja ispitanici nisu bili vraćeni po ugovorima o readmisiji.

¹⁴ Za spisak institucija i njihove lokacije videti Dodatak 1 ove publikacije.

ANALIZA POLOŽAJA ROMSKIH POVRATNIKA SA STANOVIŠTA MEĐUNARODNIH STANDARDNA I UGOVORA¹⁵

Raspad Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije 1991. godine pokrenuo je dugačak niz prisilnih migracija. Grube procene ukazuju na to da je otprilike 3 miliona ljudi bilo prinuđeno da napusti svoja prebivališta. Između 700.000 i milion ljudi je zatražilo izbeglički status izvan regije.¹⁶

Veliki broj tih osoba je trenutno pod pretnjom odbijanja zahteva za azil ili ukidanja zaštićenog statusa u zemljama u kojima su tražili utočište, i posledičnog dobrovoljnog ili prisilnog povratka u zemlju. Kako se u statistikama većinom ne navodi njihovo etničko poreklo, teško je reći koji je među njima procenat Roma. Delegacija Saveta Evrope koja je posetila Srbiju i Crnu Gori predstavila je izveštaj Komitetu ministara Saveta Evrope,¹⁷ gde se navodi da broj Roma sa nerešenim statusom u Zapadnoj Evropi prelazi 50.000, a ako se uzme u obzir i kategorija ilegalnih imigranata, taj broj može da dostigne čak i 100.000 Roma.

Iako su države koje su prihvatile izbeglice od početka učinile jasnim da je osnovni element privremene zaštite povratak u države iz kojih su oni došli čim to okolnosti budu dozvoljavale, u međuvremenu su te države prepoznale činjenicu da povratak ipak nije u svim slučajevima opravdan, kao i da je ranjivim grupama ljudi potreban poseban tretman.¹⁸ Prema podacima Odseka za readmisiju MUP-a Srbije, od 2003. godine, kada je Ministarstvo unutrašnjih poslova Srbije preuzelo nadležnost za sprovođenje sporazuma o readmisiji građana, do novembra 2006. godine, Srbija je od država sa kojima je zaključila sporazume o readmisiji primila ukupno 21.962 zahteva za vraćanje njenih građana, a nakon provere državljanstva i identiteta, odobreno je 16.842 zahteva.¹⁹

Romi predstavljaju posebno ranjivu kategoriju među povratnicima, s obzirom na to da pripadaju socijalno ugroženoj i marginalizovanoj grupi, što umanjuje ili oduzima njihove šanse da učestvuju u životu društva.²⁰ Cilj ovog poglavlja je da kroz analizu međunarodnih standarda o ljudskim pravima, međunarodnih sporazuma o readmisiji,

¹⁵ Autorka ovog poglavlja je Orsolya Deli Vidács.

¹⁶ Forced returns of Roma from the former Federal Republic of Yugoslavia, including Kosovo, to Serbia and Montenegro from Council of Europe member states, Report, Committee on Migration, Refugees and Population, Rapporteur: Mr Mats Einarsson, Sweden, Group of the Unified European Left, Doc. 9990, 31 October 2003. Videti: assembly.coe.int/Documents/WorkingDocs/Doc03/EDOC9990.htm.

¹⁷ „Roma Returnees To Serbia And Montenegro: Whose Responsibility?“, Mission Report, Council of Europe fact-finding mission to Serbia and Montenegro, 16 – 20 February 2003, Report prepared by Mr Alan Phillips (UK). Videti: www.coe.int/T/DG3/RomaTravellers/documentation/refugees/default_en.asp - 26k.

¹⁸ *Preporuka Saveta Evrope broj 1348 (1997)* o privremenoj pravnoj zaštiti lica koja su prisilno napustila svoje države porekla.

¹⁹ „U Briselu 20. decembra nastavak pregovora“ - izjava šefice Odseka za readmisiju MUP-a Srbije Zorice Đokić u saopštenju Kancelarije za pridruživanje Evropskoj uniji od 12.12.2006. godine. Videti: <http://www.seio.sr.gov.yu>.

²⁰ UNDP. „Pod rizikom: Socijalna ugroženost Roma, izbeglica i raseljenih lica u Srbiji, Beograd: Program za razvoj Ujedinjenih nacija (UNDP) Srbija, 2006, str. 4.

preporuka i drugih neobavezujućih akata Saveta Evrope i Evropske unije, kao i domaćih propisa vezanih za oblast readmisije ukažemo na sledeće:

- koja su to osnovna ljudska prava povratnika – a unutar kategorije povratnika sa posebnim naglaskom na povratnicima romske etničke pripadnosti – na koja je potrebno obratiti naročitu pažnju s obzirom na učestalost kršenja tih prava;
- koje su aktuelne tendencije u oblasti readmisije u Evropskoj uniji, tj. u državama u kojima živi većina potencijalnih povratnika;
- u kojoj meri je Srbija pripremljena da dočekuje povratnike – svoje državljane.

Radi izbegavanja nedoumica korisno je definisati značenje osnovnih korišćenih pojmova. Pojam *romski povratnici* u ovom radu podrazumeva državljane Srbije koji su tokom 90-ih godina napustili Srbiju iz različitih razloga i otišli u druge države, a obuhvata kategorije ljudi koji ne ispunjavaju ili više ne ispunjavaju uslove za ulazak i boravak na teritoriji tih država (npr. zato što im je zahtev za azil odbijen ili su se ranije nalazili pod privremenom zaštitom koja je u međuvremenu ukinuta). Pojam *readmisija* podrazumeva ponovni prihvatanje lica koja ne ispunjavaju ili više ne ispunjavaju uslove za ulazak ili boravak na teritoriji druge države.²¹

Međunarodni standardi o ljudskim pravima

Ujedinjene nacije

Ženevska konvencija o statusu izbeglica²² iz 1951. godine zajedno sa Protokolom koji je usvojen 1967. godine predstavlja osnovni međunarodni ugovor u oblasti zaštite prava izbeglica. Sve države članice Saveta Evrope i Evropske unije su ratifikovale ovu konvenciju

U smislu čl. 31. Ženevske konvencije izbeglice koje su došle direktno sa teritorija gde su njihov život ili sloboda bili ugroženi, pod uslovom da se bez odlaganja jave vlastima i objasne razloge svog dolaska na teritoriju te države, ne mogu biti kažnjene zbog bespravnog ulaska ili prisustva na njenoj teritoriji. Odredbom čl. 32. propisano je da je proterivanje izbeglice sa teritorije države na kojoj ona zakonito boravi moguće samo iz razloga ugrožavanja javnog reda i sigurnosti i na osnovu odgovarajuće odluke koja se donosi u propisanom postupku. Najznačajnije načelo u oblasti međunarodne zaštite izbeglica u vezi sa pitanjem proterivanja stranaca je tzv. načelo *non-refoulement* ili zabrana proterivanja i vraćanja, koje je propisano odredbom čl. 33. Ženevske konvencije. Načelo *non-refoulement* podrazumeva zabranu proterivanja ili vraćanja izbeglica na teritoriju države gde bi njihov život ili sloboda bili ugroženi zbog njihove rase, religije, nacionalne pripadnosti, pripadnosti određenoj društvenoj grupi ili zbog političkog mišljenja. Na ovo pravilo se ne mogu pozvati izbeglice koje se sa razlogom mogu smatrati opasnim po sigurnost zemlje ili koje su osuđene za naročito teška krivična dela, zbog kojih se mogu smatrati opasnim po društvo te zemlje.

²¹ Definicija preuzeta iz Strategije integrisanog upravljanja granicom u Republici Srbiji usvojene od strane Vlade Srbije u januaru 2006. godine. Videti: <http://www.seio.sr.gov.yu/code/navigate.asp?Id=209>.

²² Sl. list FNRJ, dodatak 7/1960 i Sl. list SFRJ, dodatak 15/1967.

Osnovna ljudska prava zagaranovana međunarodnim konvencijama Ujedinjenih nacija, kao što su Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima,²³ Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima,²⁴ Konvencija protiv torture i drugih surovih, nečovečnih ili ponižavajućih postupanja i kažnjavanja,²⁵ Konvencija o pravima deteta,²⁶ Konvencija o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije,²⁷ i Konvencija o eliminisanju svih oblika diskriminacije žena,²⁸ takođe se moraju uvažavati i u slučaju lica koja su proterana ili vraćena iz drugih država. Opšti komentari komiteta osnovanih u cilju nadziranja sprovođenja ovih konvencija takođe su od velikog značaja za primenjivanje odredaba konvencija. Od opštih komentara Komiteta za ljudska prava, koji je nadležan za nadzor nad sprovođenjem Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima posebno ističemo Opšti komentar br. 12. uz čl. 27. ove konvencije, a koji se odnosi na slobodu kretanja. Pravo na slobodu kretanja obuhvata slobodu izbora prebivališta, slobodu napuštanja države i slobodu ulaska u sopstvenu državu,²⁹ o čemu će biti više reči kasnije. Pored toga, Komitet za ljudska prava u svom Opštem komentaru br. 27³⁰ ističe da čl. 12. st. 4. Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima obuhvata ne samo pravo da se lice koje je napustilo svoju državu u nju vrati, već i pravo da lice koje je npr. rođeno izvan teritorije države čiji je državljanin, prvi put uđe u tu državu. Pravo na povratak je od ključnog značaja za izbeglice koje žele dobrovoljno da se vrate u svoje države. Komitet za ljudska prava UN takođe ističe u Opštem komentaru br. 27, a u vezi sa pravom napuštanja jedne države (uključujući i svoju), da je država porekla dužna da izda putnu ispravu ili da produži njeno važenje za lica koja borave van teritorije te države.

Savet Evrope

Savet Evrope je od sredine 90-ih do danas usvojio nekoliko preporuka vezanih za pitanje prisilnog povratka lica iz država članica Saveta Evrope.³¹ Preporuke, za razliku od međunarodnih konvencija, nemaju obavezujuću snagu, nego je preporučljivo da države postupaju u skladu sa njima, a nepostupanje u skladu sa preporukama ne povlači sankcije. Nepoštovanje preporuka, međutim, u određenim slučajevima može povlačiti vršenje pritiska na državu.

Od preporuka Saveta Evrope detaljno ćemo se osvrnuti na Preporuku o pitanju prisilnog povratka pripadnika romske nacionalne manjine bivše SRJ iz 2003. godine, s obzirom na to da se ona direktno odnosi na položaj romskih povratnika, kao najranjivije grupe među povratnicima.³²

²³ Sl. list SFRJ br. 7/1971 i Sl. list SRJ, Međunarodni ugovori br. 4/2001.

²⁴ Sl. list SFRJ br. 7/1971.

²⁵ Sl. list SFRJ, Međunarodni ugovori br. 9/1991, Sl. list SCG, Međunarodni ugovori br. 16/2005.

²⁶ Sl. list SFRJ, Međunarodni ugovori, br. 15/1990, Sl. list SRJ, Međunarodni ugovori, br. 2/1997, 7/2002.

²⁷ Sl. list SFRJ, dodatak 6/1967.

²⁸ Sl. list SFRJ, Međunarodni ugovori br. 11/1981, Sl. list SRJ, Međunarodni ugovori br. 13/2002.

²⁹ Human Rights Committee - General Comment No. 12. Videti:

<http://www.ohchr.org/english/bodies/hrc/comments.htm>.

³⁰ Human Rights Committee - General Comment No. 27. Videti:

<http://www.ohchr.org/english/bodies/hrc/comments.htm>.

³¹ Preporuke Parlamenta Saveta Evrope, videti: <http://assembly.coe.int/Documents/AdoptedText/>

³² Pun naziv preporuke: Preporuka Parlamenta Saveta Evrope br. 1633 o pitanju prisilnog povratka pripadnika romske nacionalne manjine bivše SRJ, uključujući i Kosovo i Metohiju, u Srbiju i Crnu Goru iz država članica Saveta Evrope.

Prisilni povratak Roma u Srbiju je započet nakon demokratskih promena u Srbiji, septembra 2000. godine, na bazi zaključenih bilateralnih sporazuma između Srbije i evropskih država. Prema podacima Izveštaja Komisije za migracije, izbeglice i stanovništvo³³ Saveta Evrope od 31. oktobra 2003. godine, na osnovu koje je Parlament Saveta Evrope pripremio svoju preporuku br. 1633, u to vreme u Srbiju je vraćeno oko 1000 Roma, a procenjeno je da se može očekivati povratak još između 50.000 i 100.000 Roma koji u različitim državama članicama Saveta Evrope čekaju povratak u Srbiju i Crnu Goru.

Na osnovu podataka nevladinih organizacija Roma, Savet Evrope u ovoj Preporuci ukazuje na zabrinutost pre svega u tri oblasti vezanim za povratak, i to:

1. zakonitost odluka o proterivanju u državama u kojima se nalaze osobe koje čekaju da budu vraćene;
2. način sprovođenja prisilnih povrataka;
3. situacija koju u Srbiji zateknu Romi vraćeni iz država u kojima su godinama živeli.

U Preporukama se ukazuje na to da je naročito zabrinjavajuća činjenica to što bilateralnim sporazumima uopšte nije regulisan način prihvata povratnika, niti je propisana odgovornost države za reintegraciju povratnika. Osim toga, tzv. „dobrovoljni povratak“ u nekim slučajevima može poslužiti kao prikrivanje prisilnog povratka. Naime, dobrovoljni povratak podrazumeva da prema povratnicima nisu primenjivane nikakve mere prinude i da su oni pristali na povratak. Primenjivanje mera prinuda podrazumeva određeno ograničavanje sloboda i prava čoveka. Ograničavanje sloboda i prava čoveka mora predstavljati krajnje sredstvo države u postizanju određenog cilja, a i u slučaju kada je opravdano primenjuje se uz poštovanje određenih proceduralnih garancija. S obzirom na to da države mogu biti pozvane na odgovornost i tužene od strane žrtava u slučaju da prekrše te garancije, one često pokušavaju da prikazuju prisilni povratak kao dobrovoljni u nadi da će na taj način izbeći odgovornost i novčane naknade štete.

Savet Evrope je, shodno tome, svojim državama članicama u kojima borave Romi iz Srbije i Crne Gore, uputio sledeće preporuke:

Prisilni povratak Roma u Srbiju i Crnu Goru mora se zasnivati na razmatranju svakog pojedinačnog slučaja, a imajući u vidu postojeće okolnosti; svakom Romu koji zatraži međunarodnu zaštitu, potrebno je omogućiti pravičan i delotvoran postupak; Romi koji budu prisilno vraćeni u Srbiju i Crnu Goru potrebno je da poseduju odgovarajuću dokumentaciju u cilju ostvarivanja svih svojih prava koja proizilaze iz državljanstva; postupak deportacije potrebno je sprovoditi uz poštovanje načela sigurnosti i dostojanstva ličnosti; potrebno je da države članice Saveta Evrope finansijski podrže programe za reintegraciju i povratak Roma.

³³ Committee on Migration, Refugees and Population, Rapporteur: Mr Mats Einarsson, fusnota 1.

Srbiji i Crnoj Gori,³⁴ između ostalih, upućene su sledeće preporuke:

- da se aktivno zauzme u pronalaženju finansijske podrške kod međunarodnih fondova u cilju sprovođenja programa reintegracije romskih povratnika, uključujući i obraćanje Razvojnoj banci Saveta Evrope za dobijanje finansijskih sredstava;
- da obrati posebnu pažnju na Rome prilikom sastavljanja Strategije za smanjenje siromaštva, s obzirom na to da Romi predstavljaju najsiromašnju grupu među ranjivim grupama;
- da obezbedi odgovarajuću informisanost i pripremljenost resornih ministarstava (pre svega ministarstava nadležnih za obrazovanje, stambena pitanja, zapošljavanje, socijalnu i zdravstvenu zaštitu), kao i lokalnih vlasti o procesu readmisije. Takođe je ukazano na to da bi relevantni državni organi trebalo da sprovedu ciljane programe radi ostvarivanja osnovnih ljudskih prava povratnika, a to bi trebalo početi sa uvođenjem u evidenciju i izdavanjem ličnih isprava;
- da u saradnji sa nevladinim organizacijama Roma utvrdi politiku koja bi obuhvatila sve aspekte ostvarivanja ljudskih prava Roma vraćenih u Srbiju i Crnu Goru;
- da pre svega utvrdi mere koje bi sprečile mogućnost da romski povratnici ne dobiju državljanstvo, te da se olakša pristup javnim službama koje imaju bitnu ulogu u ostvarivanju osnovnih ljudskih prava.
- ubrzavanje i pojednostavljivanje procesa priznavanja svedočanstava dece koja su se školovala u inostranstvu;
- da obezbedi dopunsku nastavu iz srpskog jezika za romsku decu – povratnike;
- da obezbedi da ne dođe do etničke segregacije dece – povratnika u obrazovanju.

Evropska unija: Vize, azil, imigracija i ostale politike koje se odnose na slobodno kretanje lica

Ugovor iz Amsterdama,³⁵ tj. Ugovor o Evropskoj uniji koji je stupio na snagu 1999. godine, u okviru naslova IV propisuje politiku Evropske unije u oblasti koja nosi naziv „Vize, azil, imigracija i ostale politike koje se odnose na slobodno kretanje lica“. Pitanja azila, imigracije i sudske saradnje u civilnim stvarima su ovim Ugovorom dodatno razvijena i prerasla su u oblast u kojoj organi Evropske unije dobijaju isključivu nadležnost za predlaganje i donošenje odluka, tj. pravo podnošenja predloga odluka Savetu Evropske unije (u daljem tekstu: Savet) i Evropskom parlamentu isključivo pripada Komisiji Evropske unije (u daljem tekstu: Komisija), dok je inicijativa država članica za donošenje pravnih akata isključena.

Prema čl. 63. t. 3. Ugovora iz Amsterdama, Savet donosi mere imigracione politike u oblasti uslova ulaska i boravka, kao i standarda i procedura za izdavanje od strane država članica viza i dozvola boravka na duži rok, uključujući i one čiji je cilj okupljanje

³⁴ U vreme usvajanja preporuka Srbija i Crna Gora bila je jedna država. Srbija je na osnovu Odluke o obavezama državnih organa Republike Srbije u ostvarivanju nadležnosti Republike Srbije kao sledbenika državne zajednice Srbija i Crna Gora (Sl.glasnik RS br. 48/2006) postala pravni sledbenik Srbije i Crne Gore.

³⁵ *Ugovor o Evropskoj uniji*, inovirani tekst, Rim-Mastriht-Amsterdam, preveo i priredio: dr Duško Lopandić, Beograd: „Međunarodna politika“, SJP „Službeni list SRJ“, Pravni fakultet Beograd, Fakultet političkih nauka Beograd, Institut ekonomskih nauka, 1999.

porodica, kao i u oblasti ilegalne imigracije i ilegalnog boravka, uključujući repatrijaciju lica koja nemaju legalan boravak.

Imajući u vidu nova ovlašćenja propisana Amsterdamskim ugovorom, Savet Evropske unije je pozvan da zaključi sporazume o readmisiji, odnosno da u sporazume o pridruživanju i saradnji sa trećim državama³⁶ ugradi klauzule o readmisiji. Sporazumima o readmisiji se isključivo reguliše oblast readmisije, odnosno detaljno se uređuju obaveze država članica Evropske unije s jedne strane i treće države s druge strane, u pogledu saradnje vraćanja osoba koje ilegalno borave na njihovim teritorijama u državu porekla ili u državu tranzita (tj. u državu iz koje je ta osoba ilegalno prešla u državu članicu Evropske unije). Za razliku od toga, klauzula o readmisiji je odredba kojom se okvirno reguliše jedno pitanje u sporazumu, a čiji je prvenstveni cilj uređivanje neke druge materije.³⁷

Unutar Evropske unije su doneti propisi čiji je cilj bio poboljšanje tehničke saradnje među državama članicama, a samim tim i efikasnija borba protiv ilegalnih imigracija. Među ovakvim propisima potrebno je napomenuti Direktivu o međusobnom priznavanju odluka država članica EU o proterivanju državljana trećih država iz 2001. godine.³⁸ Direktivom su obuhvaćene one odluke država članica koje se odnose na proterivanja u slučaju postojanja opasnosti po javni poredak i nacionalnu bezbednost, odnosno, na proterivanja u slučaju da su ulazak ili boravak stranaca, tj. državljana trećih država, nezakoniti u smislu propisa države članice. U Direktivi se ističe da sprovođenje njenih odredaba neće uticati na implementaciju Dablinske konvencije.³⁹

Komisija je 2005. godine sastavila Saopštenje⁴⁰ koje je uputila Savetu, a koje sadrži neophodne podatke za monitoring i evaluaciju trećih država u oblasti borbe protiv ilegalnih imigracija. To je prvi izveštaj takve vrste, a pored Albanije, Kine, Libije,

³⁶ Pod trećim državama se u ovom slučaju podrazumevaju države koje nisu članice Evropske unije.

³⁷ Videti *Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju između Republike Hrvatske, s jedne strane i Evropskih zajednica i njihovih država članica s druge strane*, potpisan u Luksemburgu 29. oktobra 2001. godine. U poglavlju ovog Sporazuma kojim se reguliše sloboda kretanja ljudi, u čl. 77. je postavljen okvir za obostrane obaveze u oblasti ponovnog prihvata – readmisije. Hrvatska (isto tako i druga strana zaključenog Sporazuma) se u smislu te odredbe obavezala da će ponovo prihvatiti sve svoje državljane koji se ilegalno nalaze na teritoriji neke države članice, na njen zahtev i bez dodatnih formalnosti, kao i da će svojim državljanima osigurati lične isprave i pružati im u tome podršku. Hrvatske se obavezala da će na zahtev sklopiti sporazum sa Evropskom unijom, kojim bi se uredile posebne obaveze u vezi sa ponovnim prihvatom, a uključujući i obavezu ponovnog prihvata državljana drugih zemalja i osoba bez državljanstva, kao i da će na zahtev neke od država članica sklopiti poseban bilateralni sporazum kojom bi se regulisala ista materija. Tekst sporazuma je dostupan na sledećoj web stranici:

www.vlada.hr/Download/2004/06/14/SSP_bez_dodataka.pdf.

³⁸ Council Directive 2001/40/EC of 28 May 2001 on the mutual recognition of decisions on the expulsion of third country nationals.

³⁹ Convention determining the State responsible for examining applications for asylum lodged in one of the Member States of the European Communities - Dublin Convention, OJ C 254, 19.8.1997. Cilj ove konvencije je da se utvrdi država članica koja je odgovorna za obradu zahteva za azil, s obzirom da ovo pitanje nije uređeno Ženevskom konvencijom o statusu izbeglica iz 1951. godine. Na taj način se s jedne strane izbegava upućivanje podnosioca zahteva iz jedne u drugu državu članicu, a sa druge strane se onemogućava dupliranje zahteva za azil.

⁴⁰ Communication from the Commission to the Council on the monitoring and evaluation mechanism of third countries in the field of the fight against illegal immigration, COM(2005) 352. Videti: <http://europa.eu/scadplus/leg/en/lvb/l14505.htm>.

Maroka, Rusije, Tunisa i Ukrajine obuhvata i informacije o Srbiji i Crnoj Gori. Ovaj izveštaj sadrži određene političke i tehničke preporuke u cilju unapređenja postojećih mehanizama.

Komisija je zatim 25.01.2006. godine Evropskom parlamentu i Savetu uputila Saopštenje o tematskom programu o saradnji s trećim državama u oblasti migracija i azila,⁴¹ sa predlogom mera koje bi u toj oblasti trebalo preduzeti u svetlu finansijskih planova za period od 2007. do 2013. godine. U ovom Saopštenju je predviđeno da se prilikom implementacije sporazuma o readmisiji moraju uvažavati socijalni aspekti reintegracije povratnika, u cilju njihovog održivog povratka. Posebno se navodi pomoć trećim državama u sprovođenju sporazuma o readmisiji, što podrazumeva i stvaranje adekvatnih uslova u centrima u kojima bi ilegalni imigranti bili smešteni pre repatrijacije. Naglašava se da se poštovanju ljudskih prava posvećuje posebna pažnja tokom sprovođenja ovih mera.

U vezi sa Srbijom i Crnom Gorom Komisija ističe da se napredak može uočiti u oblasti migracija i azila, ali da su neophodni i dalji naponi u cilju unapređivanja. Navodi se da je implementacija sporazuma o readmisiji sa državama članicama Evropske unije i susednih država u toku, ali da nedostatak sredstava u velikoj meri otežava reintegraciju povratnika. Ukazuje se na postojanje projekata usmerenih na poboljšanje saradnje u okviru CARDS programa.

Sporazumi o readmisiji

Srbija je od 1996. zaključila 15 bilateralnih sporazuma o readmisiji sa 17 zemalja, od kojih su 12 članice Evropske unije.⁴² Bilateralni sporazumi o readmisiji imaju sličnu strukturu i sadrže odredbe o obavezi prihvatanja državljana strana ugovornice, izuzecima od ove obaveze, postupku po zamolnici za prihvatanje i postupku vraćanja i prihvatanja. Pored toga što je Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srbije odgovorno za sprovođenje sporazuma o readmisiji, do sada je pored Ministarstva za ljudska i manjinska prava (koje je postojalo na nivou državne zajednice) takođe učestvovalo i u procesu zaključivanja sporazuma. Nakon raspada državne zajednice i ukidanja Ministarstva za ljudska i manjinska prava, Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srbije u potpunosti je preuzelo i tu nadležnost.⁴³

⁴¹ Thematic programme for the cooperation with third countries in the areas of migration and asylum, COM(2006) 26 final. Videti: eur-lex.europa.eu/LexUriServ/site/en/com/2006/com2006_0026en01.pdf.

⁴² Izlaganje Zorana Markovića, Ministarstvo za manjinska i ljudska prava, iz maja 2006. godine, preneto u *Dekadi Roma* br. 5/2006, str. 27-29. Srbija i Crna Gora je do sada zaključila sporazume o readmisiji sa sledećim državama: Austrija (Sl. list SCG-Međunarodni ugovori, br. 3/2004); BENELUX (Sl. list SRJ-Međunarodni ugovori, br. 12/2002); Bosna i Hercegovina (Sl. list SCG-Međunarodni ugovori, br. 22/2004); Bugarska (Sl. list SRJ-Međunarodni ugovori, br. 1/2001); Danska (Sl. list SRJ-Međunarodni ugovori, br. 12/2002); Hrvatska (Sl. list SCG-Međunarodni ugovori, br. 9/2004); Italija (Sl. list SCG-Međunarodni ugovori, br. 5/2003); Kanada (Sl. list SCG-Međunarodni ugovori, br. 3/2006); Mađarska (Sl. list SRJ-Međunarodni ugovori, br. 12/2002); Nemačka (Sl. list SRJ-Međunarodni ugovori, br. 2/2003); Slovačka (Sl. list SRJ-Međunarodni ugovori, br. 1/2002); Slovenija (Sl. list SRJ-Međunarodni ugovori, br. 9/2001); Švajcarska (Sl. list SCG-Međunarodni ugovori, br. 3/2004); Švedska (Sl. list SRJ-Međunarodni ugovori, br. 2/2003). Sporazum sa Francuskom je zaključen ali ne i ratifikovan.

⁴³ Uredba o finansiranju nadležnosti koje su prešle na Republiku Srbiju s bivše Srbije i Crne Gore, Sl. glasnik RS, br. 49/2006.

Komisija Evropske unije je u novembru 2006. godine usvojila Izveštaj o napretku Republike Srbije u 2006. godini, u kojem ističe da je Srbija potpisala jedan broj sporazuma o readmisiji sa državama članicama Evropske unije, ali još uvek nedostaje pravni i finansijski okvir za integrisanje povratnika.⁴⁴ Iako su postignuti određeni rezultati u oblasti borbe protiv ilegalnih migracija, ova oblast je bila ocenjena kao problematična.

Srbija i Evropska unija su 21. marta 2007. godine dovršile pregovore o Jedinstvenom sporazumu o readmisiji, kojim će se urediti povratak lica iz država članica Evropske unije u Srbiju.⁴⁵ Prema saopštenju Kancelarije za pridruživanje Evropskoj uniji od 19. januara 2007. godine, cilj pregovora u oblasti readmisije bio je da se ustanove uzajamne obaveze i procedure koje su neophodne kako bi se organizovao povratak ljudi koji nezakonito borave na teritorijama država potpisnica sporazuma.⁴⁶ U trenutku nastajanja ovog izveštaja parafiranje sporazuma je najavljeno za kraj aprila 2007.⁴⁷ Očekuje se da će sporazum biti potpisan u septembru, i stupiti na snagu 1. januara 2008. godine.⁴⁸ Evropska unija je izrazila spremnost da finansijski podrži proces integracije povratnika, a nakon zaključivanja sporazuma Srbiji će biti omogućen pristup fondovima Evropske unije namenjenim za integraciju povratnika.⁴⁹

Kao što smo je već ukazano, u Preporukama Parlamenta Saveta Evrope br. 1633 izražena je zabrinutost što bilateralnim sporazumima o readmisiji uopšte nije regulisan način prihvata povratnika, niti je propisana odgovornost države za reintegraciju povratnika. Očekuje se da će ovi nedostaci biti uklonjeni jednoobraznim postupkom predviđenim u Jedinstvenom sporazumu o readmisiji.

Propisi Republike Srbije

Ustavno-pravni okvir Srbije

Tokom 2006. godine ustavno-pravni okvir u Srbiji pretrpeo je znatne promene s jedne strane usled razdruživanja državne zajednice Srbija i Crna Gora, a sa druge zbog usvajanja novog Ustava Republike Srbije (u daljem tekstu: Ustav).⁵⁰

Odredbe novog Ustava o ljudskim i manjinskim pravima i slobodama prema sadržini, ali i u pogledu korišćenih formulacija u značajnoj meri su zasnovani na odredbama Povelje o ljudskim i manjinskim pravima i građanskim slobodama državne zajednice Srbija i Crna Gora (u daljem tekstu: Povelja).⁵¹

⁴⁴ Videti: Internet stranica Kancelarije za pridruživanje Evropskoj uniji:

<http://www.seio.sr.gov.yu/code/navigate.asp?Id=123>.

⁴⁵ „Paraf na sporazum o readmisiji sa EU početkom aprila“ od 21.03.2007, videti:

<http://www.seio.sr.gov.yu/code/navigate.asp?Id=127#598>.

⁴⁶ „Održana druga runda pregovora o viznim olakšicama i o readmisiji“ od 12.12.2006, videti:

<http://www.seio.sr.gov.yu/code/navigate.asp?Id=127#598>.

⁴⁷ B92, "Sledeće nedelje o viznim olakšicama", 19.4.2007.

⁴⁸ B92, "Iduće nedelje ponovo o vizama", 18.4.2007.

⁴⁹ „U Briselu 20. decembra nastavak pregovora“ od 12.12.2006. godine, videti: <http://www.seio.sr.gov.yu>.

⁵⁰ Sl. glasnik RS, broj 98/2006.

⁵¹ Sl. list SCG, broj 6/2003.

Prilikom analize domaće pravne regulative, izvršićemo pregled i upoređivanje rešenja Ustava i Povelje, u delovima od značaja za oblast povratka i readmisije Roma.

Primena međunarodnog prava. U pogledu primene međunarodnog prava, a posebno odredbi o ljudskim i manjinskim pravima, članom 16. Ustava je propisano da su opšteprihvaćena pravila međunarodnog prava i potvrđeni međunarodni ugovori sastavni deo pravnog poretka Republike Srbije i neposredno se primenjuju, ali i da potvrđeni međunarodni ugovori moraju biti u skladu s Ustavom. Članom 18. Ustava, slično članu 7. Povelje, propisana je neposredna primena ljudskih i manjinskih prava koja su zajemčena Ustavom. Ustavom se jemče i kao takva se neposredno primenjuju i ljudska i manjinska prava zajemčena opšteprihvaćenim pravilima međunarodnog prava, potvrđenim međunarodnim ugovorima i zakonom.

Hijerarhija pravnih akata. U odnosu na stanje u vreme važenja Ustavne povelje državne zajednice Srbija i Crna Gora (u daljem tekstu: Ustavna povelja)⁵² najznačajnija promena je nastala u pogledu hijerarhije pravnih akata. Naime, dok je članom 16. Ustavne povelje bila utvrđena nadređenost međunarodnog prava u odnosu na domaće pravo, odnosno ratifikovani međunarodni ugovori i opšteprihvaćena pravila međunarodnog prava su imali primat nad pravom Srbije i Crne Gore i pravom država članica, član 16. Ustava propisuje da potvrđeni međunarodni ugovori moraju biti u skladu s Ustavom, tj. da u hijerarhiji pravnih akata ratifikovani međunarodni ugovori zauzimaju položaj između Ustava i zakona. Ovakav položaj međunarodnih ugovora je svojevremeno bio propisan i Ustavom Savezne Republike Jugoslavije. U uporednom pravu nalazimo primer i za jedno i za drugo rešenje. Međutim, položaj ratifikovanih međunarodnih ugovora prema novom Ustavu ostavlja mogućnost da se pojedine odredbe ovih akata ne primene ukoliko bi ih Ustavni sud Republike Srbije proglasio protivustavnim.

Pravo na rehabilitaciju i naknadu štete. U pogleda prava na rehabilitaciju i naknadu štete, član 35. Ustava propisuje da svako lice koje je bez osnova ili nezakonito lišeno slobode, pritvoreno ili osuđeno za kažnjivo delo, ima pravo na rehabilitaciju, naknadu štete od Republike Srbije i druga prava utvrđena zakonom. Slično rešenje je bilo predviđeno i članom 14. stav 8. i članom 22. Povelje, odnosno bilo je propisano pravo na naknadu štete za slučaj nezakonitog lišavanja slobode, kao pravo na rehabilitaciju i naknadu štete ako je bez osnova osuđeno za kažnjivo delo. Povelja, međutim, nije obuhvatila nezakonito pritvaranje. Ova odredba Ustava može biti značajna za povratnike koji bi eventualno bili nezakonito pritvoreni prilikom povratka, jer bi bili u prilici da se u zahtevu za naknadu štete od države pozovu direktno na ustavnu odredbu.

Zabrana diskriminacije nacionalnih manjina. Član 21. Ustava, kao što je bio slučaj i sa članom 3. Povelje, propisuje apsolutnu zabranu svakog oblika posredne i neposredne diskriminacije, kao i mogućnost uvođenja mera afirmativne akcije kao tzv. posebne mere. Prema slovu Povelje dozvoljeno je bilo privremeno uvođenje posebnih mera koje su neophodne za ostvarenje ravnopravnosti, potrebne zaštite i napretka za lica ili grupe lica koja se nalaze u nejednakom položaju da bi im se omogućilo puno uživanje ljudskih i manjinskih prava pod jednakim uslovima. Ustav ima drugačiju formulaciju kojom se propisuje da se mere afirmativne akcije ne smatraju diskriminacijom. Povelja ne sadrži

⁵² Sl. list SCG, broj 1/2003 i 26/2005.

ovu odredbu, ali zato predviđa vremensko ograničenje posebnih mera, tj. da se iste primenjuju dok se ne ostvare ciljevi zbog kojih su preuzete.

Iz svega gore iznetog jasno je da se novi Ustav u pogledu ljudskih i manjinskih prava u značajnoj meri naslanja na odredbe Povelje o ljudskim i manjinskim pravima bivše državne zajednice Srbija i Crna Gora. Određene razlike postoje, primetno je i nepotrebno skraćivanje i izostavljanje pojedinih formulacija i rešenja iz Povelje, ali je neophodno imati u vidu da predstoji donošenje niza propisa na osnovu novog Ustava. Kvalitet budućih zakona i podzakonskih akata, odnosno njihovo sprovođenje, biće pravi pokazatelji uticaja novog Ustava na ljudska i manjinska prava u Srbiji.

INSTITUCIONALNA POLITIKA VEZANA ZA POV RATNIKE ROMSKE NACIONALNOSTI

U velikoj meri paralelno sa usvajanjem ugovora o readmisiji teče i proces sistematskog rešavanja problema romske populacije u Srbiji, započet priznavanjem Roma kao nacionalne manjine Zakonom o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina 2002. godine. Ubrzo zatim osnovano je i tadašnje Ministarstvo za ljudska i manjinska prava Savezne Republike Jugoslavije (SRJ), koje je 2003. godine pokrenulo proces pisanja nacrta Strategije za integraciju i davanje novih ovlašćenja Romima, predstavljenog javnosti u decembru 2003. godine. Još tada je primećeno pitanje Roma povratnika iz Zapadne Evrope i preporučeno da Vlada identifikuje mogućnosti da se određene grupe Roma oslobode povratka u SRJ, da vlade zemalja Zapadne Evrope koje deportuju Rome ne deportuju Rome sa Kosova i Metohije u ostatak zemlje, i da se drže dogovorene dinamike povratka. Preporučeno je i da nadležni organi neophodno izrade „Program reintegracije za Rome povratnike”, uključujući pravno-administrativnu asistenciju povratnicima, kao i da se deci povratnika pruži prilika da pohađaju časove srpskog jezika.⁵³ Nažalost, iako usvojena od strane Nacionalnog saveta romske nacionalne manjine u aprilu 2004, ova predložena strategija nikada nije usvojena od strane državnih organa.

U to vreme već su bili načinjeni prvi koraci vezani za početak Dekade za inkluziju Roma 2005–2015. Dekada Roma je međunarodna inicijativa u kojoj su se države članice obavezale da će raditi na poboljšanju situacije Roma na svojim teritorijama. Predviđeno je da se u svim zemljama izrade nacionalni akcioni planovi (NAP) koji će se sprovoditi tokom Dekade Roma, sa naglaskom na obrazovanju, zapošljavanju, zdravlju i stanovanju, kao i multisektoralnim temama siromaštva, diskriminacije, i rodne ravnopravnosti.⁵⁴ U Srbiji je priprema nacionalnih akcionih planova započela krajem 2004. godine, pod okriljem Ministarstva za ljudska i manjinska prava. U januaru 2005. Vlada Republike Srbije usvojila je prva četiri nacionalna akciona plana, u oblastima obrazovanja, zapošljavanja, zdravstva i stanovanja, a uskoro zatim, 2. februara 2005, Srbija je formalno pristupila Dekadi Roma potpisivanjem Deklaracije o Dekadi inkluzije Roma. Do marta iste godine teklo je pisanje ostalih akcionih planova, uključujući i nacrt Akcionog plana o povratnicima. Nacrt Akcionog plana o povratnicima predviđa ostvarivanje sledećih ciljeva:⁵⁵

- obezbeđivanje mehanizama za olakšano pribavljanje svih neophodnih dokumenata za sve romske građane,
- baza podataka o povratnicima,
- oslobađanje od carina i drugih dažbina dobara za ličnu upotrebu,
- rešavanje problema ličnih isprava i dokumenata,
- integracija u obrazovni sistem,

⁵³ Ministarstvo za ljudska i manjinska prava Srbije i Crne Gore. *Nacrt strategije za integraciju i davanje novih ovlašćenja Romima*. Beograd: Ministarstvo za ljudska i manjinska prava Srbije i Crne Gore, 2002, str. 68-69, videti: <http://www.humanrights.gov.yu>.

⁵⁴ Za više informacija o Dekadi inkluzije Roma, videti: <http://www.romadecade.org>.

⁵⁵ Za tekst nacrta Akcionog plana za povratnike u celosti videti internet stranicu (bivšeg) Ministarstva za ljudska i manjinska prava, <http://www.humanrights.gov.yu>.

- informisanje povratnika o njihovim pravima,
- rešavanje pitanja stanovanja i smeštaj povratnika,
- obezbeđivanje zdravstvene zaštite povratnicima,
- izrada uputstva za sprovođenje sporazuma o readmisiji koji će obezbediti poštovanje ljudskih prava, i
- obezbeđivanje pristupa pravu na zapošljavanje povratnicima.

Nacrt Akcionog plana o povratnicima za svaki od ovih ciljeva predviđa i odgovarajuće mere za postizanje željenog cilja, indikatore za merenje postignuća, nosioce sprovođenja mera, monitore sprovođenja, podatke koji stoje na raspolaganju i vremenske rokove za sprovođenje mera. Ovaj nacrt, kao ni preostali planovi završeni u martu 2005, međutim, do danas nisu usvojeni od strane državnih organa, čime praktično ostaju irelevantni i ne obavezuju na sprovođenje predviđenih mera.

Što se tiče usvojenih nacionalnih akcionih planova, jedini koji se dotiče pitanja povratnika jeste Jedinstveni akcioni plan za unapređivanje obrazovanja Roma, koji među merama za obezbeđivanje kvalitetnog obrazovanja Roma predviđa i razvijanje posebnog programa rada sa posebnim kategorijama romske dece i mladih, a u te pomenute posebne kategorije uključena su i „deca povratnika iz drugih zemalja”.⁵⁶ Kao vremenski okvir za sprovođenje predložene mere dat je period 2005–2007, međutim u vreme pisanja ovog izveštaja javnosti još nisu bili dostupni podaci o stvarnom sprovođenju ovakvih programa. Izveštaj o socijalnoj ugroženosti u Srbiji Programa Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP) takođe se osvrnuo na nedostatak indikatora vezanih za decu povratnika uključenih u obrazovni sistem u ovom akcionom planu.⁵⁷

Ubrzo zatim, poštovanje ljudskih prava u Srbiji našlo se pod lupom Komiteta za ekonomska, socijalna i kulturna prava Ujedinjenih nacija, koji je na svom zasjedanju tokom aprila i maja 2005. godine razmatrao inicijalni izveštaj Srbije i Crne Gore o primeni Međunarodnog pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima. U svojim zaključnim komentarima, izdatim u junu 2005, Komitet se osvrnuo i na pitanja povratnika:

„Komitet izražava duboku zabrinutost zbog nesigurnog boravišnog statusa i ograničenog pristupa [...] povratnika iz trećih zemalja [...] ličnim identifikacionim dokumentima koja su uslov za ostvarivanje brojnih prava poput ispunjavanja uslova za rad, prijavljivanja za pomoć u slučaju nezaposlenosti i drugih socijalnih beneficija ili upis u školu.”⁵⁸

Komitet je izrazio zabrinutost i po pitanju situacije Roma u Srbiji i Crnoj Gori, naročito zbog slučajeva nasilja nad Romima, i diskriminacije u mnogim ekonomskim i socijalnim aspektima života Roma. Komitet je preporučio Vladi da povratnicima, kao i izbeglicama i interno raseljenim licima pomogne time što će pojednostaviti procedure za sticanje ličnih

⁵⁶ Ministarstvo za ljudska i manjinska prava Srbije i Crne Gore. *Jedinstveni akcioni plan za unapređivanje obrazovanja Roma u Srbiji*. Beograd: Ministarstvo za ljudska i manjinska prava Srbije i Crne Gore, 2005.

⁵⁷ Program Ujedinjenih nacija za razvoj (United Nations Development Program – UNDP). *Pod rizikom: socijalna ugroženost Roma, izbeglica i interno raseljenih lica u Srbiji*. Beograd, 2006, str. 21.

⁵⁸ Visoki komesarijat Ujedinjenih nacija za ljudska prava (UN Office of the High Commissioner for Human Rights). *Primena paktova o ljudskim pravima u Srbiji*. Beograd: OHCHR, 2006, str. 28.

isprava, uključujući izvode iz matične knjige rođenih, lične karte i zdravstvene knjižice.⁵⁹ Iako je od izdavanja ove preporuke prošlo skoro dve godine, do trenutka pisanja ovog izveštaja nije došlo do preporučenog pojednostavljenja gorepomenutih procedura. Pored toga, u cilju opšteg poboljšanja socioekonomskog položaja Roma, Komitet je preporučio i participaciju romskih predstavnika u izradi i sprovođenju svih akcionih planova, preduzimanje specijalnih mera za smanjenje siromaštva među Romima, obezbeđenje odgovarajućeg stanovanja za Rome, obavezno zdravstveno osiguranje za Rome, preduzimanje delotvornih mera da bi romska deca pohađala školu, i unapređivanje međuetničke tolerancije i razumevanja.

Kao prva konkretna mera od pomoći povratnicima, na beogradskom aerodromu je u februaru 2006. godine otvorena Kancelarija za readmisiju, projekat Ministarstva za ljudska i manjinska prava. Inicijalno je cilj osnivanja Kancelarije za readmisiju bio pružanje pravne i intervencione humanitarne pomoći povratnicima.⁶⁰ Po rečima tadašnje pomoćnice ministra Jelene Marković, jedan od zadataka kancelarije trebao je biti i stvaranje baze podataka o povratnicima, kako bi se u opštinama sa najviše povratnika mogli pokrenuti posebni projekti. Tom prilikom je takođe obelodanjen podatak da je u nespecificovanom prethodnom periodu prisilno vraćano oko 3.500 osoba godišnje, što je bilo u okviru mogućnosti države za ekonomsku i društvenu apsorpciju povratnika, kao i to da ne postoji evidencija o osobama koje se vraćaju dobrovoljno, bez predstavnika državnih organa u pratnji. Što se tiče prisilnih deportacija, Markovićeva je izjavila da se one najavljuju našim državnim organima, da Ministarstvo unutrašnjih poslova proverava državljanstvo povratnika, i šalje službenu pratnju takvim letovima. Kancelarija je ustanovljena uz pomoć Švedske agencije za međunarodni razvoj (Swedish International Development Agency – SIDA).⁶¹ U prvoj fazi projekta, do oktobra 2006. godine, Kancelarija je funkcionisala sa dve zaposlene osobe, pravnim savetnikom i savetnicom za socijalna pitanja, dok od aprila 2007. funkcionise u proširenom sastavu, koji uključuje i službenike romske nacionalnosti.

Bitno je napomenuti i to da se u velikom broju medijskim izveštaja, kao i izjavama zvaničnika, potpisivanje sporazuma o readmisiji i prihvatanje povratnika dovodi u vezu sa uključenjem Srbije na listu zemalja čiji građani neće morati da poseduju vize pri ulasku u zemlje potpisnice Šengenskog sporazuma. Pitanje „bele šengenske liste” obrađivano je i na okruglom stolu „Evropske integracije i readmisija”, održanom u Beogradu 20.2.2006. u organizaciji Instituta za međunarodnu politiku i privredu, Evropskog pokreta u Srbiji i Grupe 484. Na okruglom stolu su govorili i predstavnici Ministarstva spoljnih poslova, Ministarstva za ljudska i manjinska prava, kao i Narodne skupštine Srbije. Jedan od zaključaka skupa bio je i da se proces povratka, kao „demokratski princip i obaveza države”, treba nesmetano nastaviti, ali da se ujedno mora voditi računa i o dobrobiti povratnika.⁶²

⁵⁹ Visoki komesarijat Ujedinjenih nacija za ljudska prava (UN Office of the High Commissioner for Human Rights). *Primena paktova o ljudskim pravima u Srbiji*. Beograd: OHCHR, 2006, str. 32-33.

⁶⁰ Danas, "Na zapadu nelegalno 250 hiljada državljana SCG", 13.2.2006.

⁶¹ Romano Nevipe, "Beograd – readmisija", br. 15-16, 2006.

⁶² "Održan okrugli sto o 'Readmisiji i evropskim integracijama', 20. februara 2006. godine", Centar za prava manjina, *Dekada Roma*, br. 4, 2006, str. 25-26.

Tokom 2006. godine formirana je Radna grupa pri Ministarstvu za ljudska i manjinska prava koja je do novembra 2006. pripremila nacrt Strategije za reintegraciju povratnika na osnovu sporazuma o readmisiji. Nacrt Strategije postavlja pravni okvir za rešavanje problema povratnika i opisuje proces readmisije i migracija u centralnoj i jugoistočnoj Evropi. Nacrt zatim ispituje mogućnosti reintegracije povratnika, načine informisanja državnih institucija o problemima povratnika, kao i informisanja samih povratnika. Kao posebno ranjive grupe u procesu povratka istaknute su manjine sa Kosova i Metohije vraćene u ostale delove Srbije i Crne Gore, kao i deca bez pratnje i žrtve trgovine ljudima. Nacrt Strategije takođe opisuje uslove prihvata i probleme povratnika, i daje preporuke vezane za svaku pomenutu oblast.⁶³ Ovaj nacrt ipak ne predviđa konkretne mere i njihove nosioce, vremenske rokove za sprovođenje, mehanizme za monitoring, kao ni relevantne budžete. Takođe, do trenutka nastanka ovog izveštaja u aprilu 2007, nacrt nije bio usvojen od strane državnih institucija, te ne može da se institucionalno primenjuje.

Centar za integraciju povratnika je takođe pokrenut sredinom 2006. godine, kao projekat pri Službi za ljudska i manjinska prava,⁶⁴ podržan od strane Organizacije za evropsku bezbednost i saradnju (OEBS) sredstvima Evropske agencije za rekonstrukciju (EAR). Centar radi sa institucijama na rešavanju pitanja povratnika i njihovih prava na strateški način, a obavlja i individualne razgovore sa povratnicima. Među aktivnostima Centra su i priprema „Priručnika za postupanje u okviru integracije povratnika”, namenjen zaposlenima u institucijama kojima se povratnici obraćaju, kao i „Informator za povratnike”.⁶⁵ Pored toga, osnovane su i radne grupe pri relevantnim ministarstvima čiji je fokus readmisija, a koje su učestvovalе i u pisanju priručnika.⁶⁶

Vrlo je važno i pohvalno da su ovi projekti pokrenuti, i da su državne institucije prepoznale važnost problema sa kojima se suočavaju povratnici, a naročito povratnici romske nacionalnosti. Međutim, postavlja se pitanje ograničenosti tih projekata, što se tiče ljudskih resursa, finansijske podrške koju uživaju, kao i projektnog, tj. vremenski ograničenog karaktera ovih inicijativa. U međuvremenu, proces povratka se nastavlja bez obzira na okolnosti koje povratnike čekaju u Srbiji, i pored protivljenja međunarodnih nevladinih organizacija i UN agencija. U svom skorašnjem saopštenju na temu povratka Roma u Srbiju iz februara ove godine, Evropski centar za prava Roma iz Budimpešte je još jednom upozorio na to da je u velikom broju slučajeva vraćanje tih lica „nedopustivo”:

„ERRC smatra da bi romski pojedinci i ostale osobe koje se u Srbiji smatraju 'Ciganima' u Srbiji mogli biti podvrgnuti tretmanu koji dostiže nivo persekucije u smislu Ženevske konvencije iz 1951. godine. U zavisnosti od specifičnih okolnosti osoba koje traže azil, romski pojedinci i ostale osobe koje drugi smatraju

⁶³ Ministarstvo za ljudska i manjinska prava Srbije i Crne Gore i MARRI. *Nacrt strategije za reintegraciju povratnika na osnovu sporazuma o readmisiji*. Beograd: Ministarstvo za ljudska i manjinska prava Srbije i Crne Gore, 2006. Tekst nacrta je dostupan i na adresi: <http://marri-rc.org>.

⁶⁴ Nakon što je Crna Gora postala nezavisna država leta 2006, jedan deo Ministarstva za ljudska i manjinska prava transformisao se u Službu za ljudska i manjinska prava.

⁶⁵ Intervju sa Đurđicom Zorić, Centar za integraciju, Beograd, 7.2.2006.

⁶⁶ Intervju sa Milenom Isaković, OEBS, Beograd, 15.2.2007.

'Ciganima' poreklom iz Srbije a van granica zemlje mogu biti izbeglice. Stoga bi po međunarodnom pravu bilo nedopustivo vraćati takve osobe u Srbiju."⁶⁷

Situacija Roma sa Kosova i Metohije zavređuje posebnu pažnju i prema Visokom komesarijatu Ujedinjenih nacija za izbeglice (UNHCR), koji smatra da Romi sa Kosova i Metohije i dalje treba da uživaju zaštitu zemalja u kojima traže azil, jer bi u slučaju povratka bili pod rizikom od persekucije, a njihov prisilni povratak u druge delove Srbije i Crne Gore (*internal flight*) ne bi bio prihvatljiv.⁶⁸

⁶⁷ Evropski centar za prava Roma (European Roma Rights Center – ERRC). *Briefing Paper on Protection Issues Concerning Roma and Others Regarded as “Gypsies” in Serbia (not including Kosovo) and on the Possibilities to Return Such Persons to Serbia*. Budimpešta: ERRC, 2007, str. 8.

⁶⁸ Visoki komesarijat Ujedinjenih nacija za izbeglice (UN High Commissioner for Refugees – UNHCR). *UNHCR's Position on the Continued International Protection Needs of Individuals from Kosovo*. Ženeva: UNHCR, 2006.

ANALIZA POLOŽAJA POVRATNIKA NA OSNOVU REZULTATA TERENSKIH ISTRAŽIVANJA EHO-a

U stranicama koje slede biće prikazane okolnosti povratka Roma vraćenih po ugovorima o readmisiji, sa naglaskom na okolnosti samog povratka, kao i poštovanje njihovih osnovnih ekonomskih i socijalnih prava koja su ujedno i ključne teme Dekade inkluzije Roma – obrazovanja, zapošljavanja, zdravstvene zaštite i stanovanja.

Okolnosti povratka

Sve intervjuisane porodice su u zapadnoevropskim zemljama u kojima su boravile podnele zahteve za azil, na koji nisu dobijale konkretan odgovor već samo neprestane produžetke tolerancije njihovog ostanaka u zemlji, za periode koji su vremenom postajali sve kraći. Neke od porodica su godinama tako neprestano produžavale boravak, svaki put dobivši dozvolu da ostanu po nekoliko meseci, ili čak i kraće.⁶⁹ Takva dugotrajna nesigurnost neizbežno je stvarala stres i imala negativne posledice na mentalno zdravlje osoba koje su prisiljene da žive pod takvim okolnostima.

Načini povratka nakon isteka dozvoljenog boravka se generalno mogu podeliti u dve osnovne kategorije: prisilne povratke odnosno deportacije, i dobrovoljne povratke. U veoma velikom broju prisilnih deportacija, policijski službenici su u stanove romskih porodica dolazili tokom noći, uz davanje veoma kratkog vremenskog roka da se spakuje limitirana količina prtljaga. Neke od porodica su pre toga dobile obaveštenja da su dužne da napuste zemlju, ali to nije sa svima bio slučaj, a neke su porodice deportovane iako su po njihovim saznanjima još uvek imali pravo na boravak u Nemačkoj.⁷⁰ Registrovani su slučajevi da su policijski službenici pred deportacije davali netačne informacije povratnicima. M.K. iz Kikinde veruje da je njegovoj porodici stiglo obaveštenje da treba da dođu u socijalnu službu jer im je odobren ostanak u Nemačkoj za sledećih pet godina, međutim uskoro ih je posetila policija koja ga je pritvorila i zatim deportovala u martu 2005.⁷¹ Kada su frankfurtski policijski službenici u martu 2002. upali u stan u kome je stanovao D.S. sa porodicom, odveli su ga sa sobom uz tvrdnje da će ga „već sutra pustiti” i da njegova supruga ne treba ništa da brine. Kada je sledećeg dana njegova supruga M.S. otišla u policijsku stanicu da se raspita za muža i ona je pritvorena, a sledećeg dana su deportovani avionom za Srbiju.⁷²

Pri mnogim takvim deportacijama razdvajane su porodice – kako je posvedočio M.Z, njegova majka je 2003. godine odvedena u pritvor a njena deca u dom za nezbrinutu decu, i tako razdvojeni proveli su skoro mesec dana dok nisu svi vraćeni u Srbiju. Najčešće navođen razlog za duže pritvore bilo je potrebno vreme da se osobama pripreme putni dokumenti, najčešće putni listovi. Neke porodice su u potpunosti razdvojene deportacijama. U jednoj takvoj porodici suprug je deportovan iz Berlina (Nemačka) u oktobru 2003, a ostatak porodice se pod pritiskom vratio u Srbiju u oktobru 2004. godine.

⁶⁹ Intervju sa D.D, Kotešica (Valjevo), 21.1.2007.

⁷⁰ Intervju sa G.A, Novi Sad, 16.11.2006.

⁷¹ Intervju sa M.K, Kikinda, 1.12.2006.

⁷² Intervju sa D.S. i M.S, Osečina (Valjevo), 5.1.2007.

Otac porodice živi u Beogradu i odbija da vidi suprugu i decu, jer navodno ne može da im oprostí što odmah za njim nisu došli u Srbiju.⁷³ U drugom slučaju, kada je D.M. prisilno odveden iz svog stana u Dizeldorfu (Nemačka) u septembru 2004, njegovoj supruzi nije dozvoljeno da ga vidi u policijskoj stanici sledećeg dana.⁷⁴ D.M. je zatim deportovan i nije video suprugu i sina, koji su ostali u Nemačkoj, već dve godine. U nekim slučajevima, raspadi porodica su nastali nakon deportacije – u jednom drastičnom primeru, T.F. je pokušao da izvrši samoubistvo nakon što ga je napustila supruga koja nije mogla da podnese duboko siromaštvo u kome se porodica našla nakon deportacije iz Nemačke.⁷⁵

Način deportacije je mnogima bio ponižavajući, i neki su ispitanici svedočili o tome da su nekim članovima njihovih porodica bile vezane ruke iako ni u jednom momentu nisu ispoljavali agresivnost.⁷⁶ Ovakve deportacije, nenajavljene, sa liscama na rukama, ostale su, sudeći po brojnim izjavama, duboko traumatična iskustva za mnoge povratnike i naročito decu koja su bila prisutna. B.E. iz Bujanovca je imao takvo iskustvo kada je sa porodicom deportovan iz Ciriha (Švajcarska):

„Kada su se jednog jutra pojavili policajci, cela porodica je bila iznenađena. Dali su nam vremena 5 do 10 minuta da se spakujemo. Čak nam nisu dopustili da nazovemo brata i da mu kažemo da odlazimo. Onda su nas odveli u policiju i u pritvor gde smo proveli tri noći. Kada su nas vodili u pritvor, stavili su nam lisice, kada su nas izvodili i odveli na aerodrom, takođe su svima – ocu, majci i meni – stavili lisice, sve do ulaza na aerodrom. [...] To je bilo nešto najpotresnije što se našoj porodici ikada desilo, jer smo bili poštena porodica koja je samo želela bolji život i to ne na teret Švajcarske već svojim radom. Nikada nismo krali, ničim nismo zaslužili da se sa nama tako postupa.”⁷⁷

Određeni broj ispitanika je vraćen u okviru grupnih deportacija, sa velikim grupama drugih deportovanih osoba, najčešće Roma. Tako je, na primer, E.H. iz Novog Sada 2004. godine vraćen iz Nemačke – priveden je zbog izbegavanja napuštanja zemlje nakon što je dobio obaveštenje da je njegov zahtev za azil odbijen. Kada je odveden na aerodrom tamo je navodno bilo preko dve stotine osoba, koje su sve avionom vraćane za Srbiju.⁷⁸ Pojedine grupne deportacije obavljane su i autobusima – tako je iz Nemačke vraćena porodica Č.K. u autobusu „koji je bio pun Cigana”.⁷⁹ Neke su pak porodice deportovane redovnim letovima, u izolovanim slučajevima.⁸⁰

Osobe koje su deportovane time su dospele u izuzetno težak položaj, jer je sva njihova imovina tako ostala u zemljama iz kojih su deportovane, a najčešće su u Srbiju stigle bez dokumenata, školskih diploma, i sličnih neophodnih dokumenata. Neki su tako stigli na beogradski aerodrom bez imalo novca.⁸¹ Zabeleženi su i slučajevi da su iz Nemačke

⁷³ Intervju sa osobom koja je želela da ostane anonimna, Novi Sad, 29.12.2006.

⁷⁴ Intervju sa D.M., Dublje (Valjevo), 15.1.2007.

⁷⁵ Intervju sa T.F., Subotica, 29.11.2006.

⁷⁶ Intervju sa M.I., Bujanovac, 2.12.2006.

⁷⁷ Intervju sa B.E., Bujanovac, 7.12.2006.

⁷⁸ Intervju sa E.H., Novi Sad, 14.11.2006.

⁷⁹ Intervju sa Č.K., Veternik, 26.11.2006.

⁸⁰ Intervju sa I.G., Novi Sad, 4.12.2006.

⁸¹ Intervju sa M.Š., Ruski Krstur, 5.1.2007.

deportovane žene u poodmakloj trudnoći.⁸² Takođe, neke osobe su za Srbiju deportovane pravo iz zatvora u kojima su bili pritvoreni tokom istražnog postupka, ili služili kazne. Takav je slučaj jednog ispitanika iz Vojvodine, koji je u Berlinu uhvaćen u vršenju ilegalnih radnji, i pritvoren – u pritvoru mu je obećano da će biti oslobođen ako potpiše da se dobrovoljno vraća u Srbiju. Nakon isteka njegove boravišne dozvole, osoba je odmah deportovana avionom bez novca i prtljaga.⁸³

Pojedini deportovani Romi žalili su se na ponašanje policajaca u Srbiji, kao i na taksiste koji su zloupotrebljavali njihov nezavidan položaj. Tako je jednoj porodici taksista vožnju od beogradskog aerodroma do autobuske stanice naplatio čak 300 evra.⁸⁴ U sličnoj situaciji je bila J.F, koja je na autobuskoj stanici u Novom Sadu prodala zlatne minduše iz ušiju svoje kćerke, jer nije imala novac da im plati karte do Zrenjanina.⁸⁵

Mnoge intervjuisane porodice su izjavile da su se vratile dobrovoljno, ali ako se razmotre okolnosti pod kojima su one „dobrovoljno” donele tu odluku, očigledni su, sa jedne strane pritisci i zastrašivanja, a sa druge strane finansijska podstrekivanja kao ohrabrenje za odlazak. Ilustrativna je izjava jednog povratnika iz Nemačke koji sada živi u Bujanovcu:

„U maju 2004. godine sam dobio poslednji nalog, takozvani *Abschiebung*, da moram doći i potpisati izjavu da se dobrovoljno vraćam u svoju matičnu državu, a da mi za to sleduje džeparac u iznosu od 300 evra i avionske karte. Pretili su mi da će me deportovati, da će nas zatvarati. Da bih sve to izbegao jer nisam želeo da mi neko plaši porodicu – a i sam sam se bojao takvih situacija i problema sa policijom – potpisao sam izjavu da se dobrovoljno vraćam.”⁸⁶

Slično je i iskustvo povratnika Roma iz Zrenjanina, koji se sa porodicom vratio iz Nemačke u oktobru 2004:

„Počeli su da nas uslovljavaju, da nam govore da moramo da se vratimo u Srbiju, da moramo da potpišemo da ćemo se sami vratiti ili će nas u suprotnom vratiti oni. [Zaposleni u Centru za socijalni rad] pretili su nam svaki dan, više nisu hteli ni da nam daju novac, rekli su da će nas isterati iz stana. Iz straha da ne budemo izbačeni na silu kao što se dešavalo nekim porodicama, pristali smo da potpišemo da se sami vratimo.”⁸⁷

Kao i kod prisilnih deportacija, prevoz je najčešće bio avionski ili autobuski, s tim što su putni troškovi bili plaćani od strane države koja im je otkazala gostoprimstvo. Često je izbor radije padao na autobus, jer je dozvoljena veća količina prtljaga nego što je to slučaj sa avionskim prevozom.⁸⁸ Neke porodice su se alternativno odlučivale na povratak u svom prevozu, kombijima ili automobilima. Pojedine osobe koje su se vratile dobrovoljno dobile su jednokratnu finansijsku pomoć od agencija države iz koje su vraćeni, a spominjane sume su od 600 do 1500 evra. Sa druge strane, zabeleženi su i slučajevi osoba

⁸² Intervju sa D.M, Trstenik, 18.11.2006, koja je deportovana u devetom mesecu trudnoće, i intervju sa S.J, Kruševac, 13.11.2006, čija je supruga deportovana u šestom mesecu trudnoće.

⁸³ Intervju sa osobom koja je želela da ostane anonimna, 23.1.2007.

⁸⁴ Intervju sa D.B, Trstenik, 18.11.2006.

⁸⁵ Intervju sa J.F, Zrenjanin, 3.1.2007.

⁸⁶ Intervju sa J.R, Bujanovac, 1.12.2006.

⁸⁷ Intervju sa osobom koja je želela da ostane anonimna, Zrenjanin, 2.12.2006.

⁸⁸ Intervju sa I.S, Kikinda, 3.12.2006.

koje su pristale da se vrate, a nisu dobile nikakvu finansijsku pomoć, tako da se ne bi moglo reći da su postojala bilo kakva jasna pravila.

Posebno ugrožena kategorija su povratnici Romi sa Kosova i Metohije. Neki od njih su deportovani na Kosovo i Metohiju, i pored zahteva UNHCR da se takve deportacije ne vrše, ali su se sami zatim preselili u druge delove. Tako se N.Š. vratio iz Nemačke 2005. godine, i otišao sa porodicom prvo u Prištinu, odakle je poreklom. Međutim, tamo se nisu zadržavali jer niko od njegove porodice tamo više ne živi. N.Š. i njegova porodica su zatim produžili putovanje do Novog Sada, gde i danas žive u pretežno romskom naselju Adice.⁸⁹ U nekim slučajevima porodice deportovane na Kosovo i Metohiju odlučile su da tamo ne ostanu iz bezbednosnih razloga – jedna takva porodica je istraživačima ispričala da su prethodno kosovski Albanci oteli dva člana njihove porodice, o kojima se posle ništa više nije čulo, i oni su iz straha odlučili da se presele u Novi Sad.⁹⁰ B.S, njen suprug i sin, poreklom iz Kosovske Kamenice, deportovani su iz Kelna (Nemačka) avionom za Prištinu u novembru 2002. godine. U avionu su svi ostali putnici bili kosovski Albanci, koji porodici nisu dozvolili da međusobno razgovara na romskom. Porodica je nakon sletanja u Prištini odlučila da nastavi do Niša, gde sada žive.⁹¹ Očigledno je da povratak Roma na područje Kosova i Metohije nije održiva opcija zbog nedostatka bezbednosti za te osobe, te su one zatim primorane na višestruke migracije.

Drugu grupu čine Romi sa Kosova i Metohije koji su vraćeni na teritoriju ostatka Srbije. Porodica A.K. je 2004. godine deportovana iz Frankfurta (Nemačka) na beogradski aerodrom, iako su poreklom iz Prizrena, sa objašnjenjem da se ne brinu jer „ne idu na Kosovo, da ih šalju u Srbiju, i da će im sada tamo biti mnogo dobro”.⁹² Deportovana porodica je odlučila da ode u Kruševac jer su tamo imali rodbinu, međutim ispostavilo se da su i njihovi rođaci jako siromašni, te su im mogli ponuditi smeštaj samo na nekoliko dana, pa su uskoro morali da iznajme stan.

Neke od vraćenih osoba dolaze u Srbiju nakon što su dobili obaveštenje da treba da se vrate u treću državu. Tako je majka intervjuisanog K.H. iz Novog Sada tokom 2004. dobila obaveštenje da mora da napusti Hamburg (Nemačka) i vrati se u Makedoniju, odakle je poreklom. Međutim, ona je odlučila da dođe u Srbiju, jer u Makedoniji više nije bilo nijednog člana njene porodice. Gospođa je u Srbiju došla sa decom, dok je njen nevenčani suprug ostao u Nemačkoj.⁹³ Takođe su u nekim slučajevima veze prekidane zbog različitih državljanstava partnera. D.Đ. je deportovan iz Holandije u martu 2002. godine, dok je njegova devojka sa kojom je živeo ostala još godinu dana u Holandiji, a zatim je i ona morala da se vrati u Makedoniju, odakle je poreklom.⁹⁴ Bilo je i slučajeva da su Romi iz Crne Gore vraćani u Beograd. Tako je A.S. iz Podgorice, sa petoro dece, u martu 2006. deportovana avionom za Beograd, bez ikakvih sredstava za nastavak puta do Crne Gore. Zalaganjem Kancelarije za readmisiju obezbeđen joj je prevoz do Podgorice, međutim, nakon nekoliko meseci boravka tamo, A.S. je sa decom ipak prešla u Beograd,

⁸⁹ Intervju sa N.Š, Novi Sad, 15.11.2006.

⁹⁰ Intervju sa osobom koja je tražila da ostane anonimna, Novi Sad, 24.12.2006.

⁹¹ Intervju sa B.S, Niš, 23.12.2006.

⁹² Intervju sa A.K, Kruševac, 9.1.2007.

⁹³ Intervju sa K.H, Novi Sad, 14.11.2006.

⁹⁴ Intervju sa D.Đ, Barajevo (Beograd), 15.11.2006.

gde i sada živi u nehidijenskom romskom naselju Bežanijska kosa pod izuzetno lošim uslovima i primorana da se bavi prosjačenjem.⁹⁵

Jedan od velikih problema povratnika jeste psihološke prirode: prevazilaženje iskustva prisilnog povratka, sažeto u rečima jedne aktivistkinje: „U jednom momentu su imali stan, posao, prijatelje, jednom rečju život, a već u sledećem nemaju ništa.”⁹⁶

Obrazovanje

Iskustva sa terena ukazuju na to da deca iz povratničkih porodica možda nose najveće breme u snalaženju u novoj sredini. Zbog iznenadnih i/ili stresnih okolnosti njihovog povratka, mnoge porodice nisu sa sobom ponele dokumente, što je vrlo često uključivalo školska svedočanstva. Svedočanstva su, sa druge strane, u veoma velikom broju slučajeva bila zahtevana pri upisu u škole u Srbiji. Porodice koje su ponele svedočanstva ili su uspele da ih dobiju iz Nemačke suočile su se sa skupim, komplikovanim i dugotrajnim procedurama nostrifikacije tih svedočanstava i diploma od strane institucija u Srbiji. Pored velikog broja dokumenata koje je trebalo predati, skupih taksi, neophodni su bili i skupi prevodi od strane sudskih tumača – sve je to iziskivalo velike troškove od porodica koje su većinom bile siromašne. Često ni roditelji romske povratničke dece nisu formalno obrazovani i teško mogu da izađu na kraj sa komplikovanim birokratskim procedurama vezanim za nostrifikaciju inostranih školskih diploma.⁹⁷ Na primer, porodica I.S. iz Osečine kod Valjeva deportovana je iz Nemačke 2002. godine, kada je dečak već pohađao školu, slušao nastavu na nemačkom jeziku, i važio za uzornog đaka. Po dolasku u Srbiju, međutim, nije mogao da nastavi školovanje, jer su bili potrebni dokumenti iz Nemačke koje roditelji nisu imali, niti su znali kako da ih dobiju. Jedino rešenje je bilo da dečak počne školovanje ispočetka, što je i učinjeno, a kako nije govorio srpski jezik, nije se dobro uklapao u sredinu, po rečima njegove majke.⁹⁸ Neki roditelji su pokušavali da dobiju potrebne dokumente iz inostranstva. Tako se Z.M. iz Trstenika, deportovan iz Nemačke u aprilu 2006, obratio Ambasadi Nemačke sa molbom da mu se pomogne u vezi sa dobijanjem potrebnih školskih potvrda za njegovu decu. Stariji sin Z.M. je završio srednju električarsku školu, a mlađi je pohađao osmi razred osnovne škole kada je došlo do deportacije. Do dana kada je obavljen intervju sa Z.M. odgovor iz ambasade nije stigao.⁹⁹

Jedan od ključnih problema sa kojima se suočavaju deca koja su uspela da prebrode te prepreke i upišu se u škole jeste i to da veliki broj njih ne poznaje zvanični jezik i pismo u Srbiji. Zbog nepoznavanja jezika neka deca su morala da prave pauze u školovanju. Tako je kćerka povratnika iz Zrenjanina upisana u školu godinu dana nakon dolaska u Srbiju, da bi u međuvremenu naučila jezik i navikla se na život u Srbiji.¹⁰⁰ Zabeleženi su i slučajevi dece koja su samo zbog nepoznavanja jezika upisivana u specijalne škole – u pitanju je devojčica koja je u Nemačkoj završila tri razreda osnovne škole, međutim po

⁹⁵ Intervju sa A.S, Beograd, 1.12.2006.

⁹⁶ Intervju sa Ljiljanom Krstić, NVO Korak, Valjevo, 20.11.2006.

⁹⁷ Intervju sa direktorom osnovne škole, Kikinda, 15.1.2007.

⁹⁸ Intervju sa M.S, Osečina (Valjevo), 5.1.2007.

⁹⁹ Intervju sa Z.M, Trstenik, 18.11.2006.

¹⁰⁰ Intervju sa osobom koja je želela da ostane anonimna, Zrenjanin, 2.12.2006.

dolasku u Novi Sad upisana je u prvi razred specijalne škole, zbog neznanja jezika.¹⁰¹ Nepoznavanje jezika je problem i za Rome sa visokim obrazovanjem koji su duže periode proveli van Srbije. Dvadesetpetogodišnja T.G. je deportovana iz Budimpešte (Mađarska) u septembru 2006, čime je prekinuto njeno školovanje na tamošnjoj višoj medicinskoj školi. Po dolasku u Sombor nije nastavila školovanje zbog nepoznavanja srpskog.¹⁰² Na problem obrazovanja romske dece vraćene iz Zapadne Evrope osvrnuo se i Romski obrazovni fond (Roma Education Fund – REF) iz Budimpešte, naglasivši da nedostaje institucionalna podrška za učenje srpskog jezika za romsku decu iz povratničkih porodica.¹⁰³ Jedna dvadesetogodišnjakinja iz Bujanovca, vraćena iz Nemačke pre tri godine i tamo obrazovana da postane apotekarka, naučila je srpski jezik preko TV serija.¹⁰⁴

Još jedan od primećenih problema u oblasti obrazovanja jesu deca koja su prekinula školovanje u inostranstvu, a po povratku u Srbiju su bili formalno prestari za pohađanje redovnog osnovnoškolskog obrazovanja. Jedina opcija koja stoji na raspolaganju takvoj deci jesu škole za osnovno obrazovanje odraslih, koje i inače pohađa veliki broj romske dece, u velikoj meri interno raseljenih lica sa Kosova. Z.B, vraćen iz Nemačke 2004. godine, koji sada živi u Somboru, pokušao je da upiše kćerku u osnovnu školu, međutim rečeno mu je da nema potrebne dokumente. Dok je Z.B. uspeo da nabavi dokumente iz Nemačke, devojčica je navodno postala prestara za upis, te je krenula u školu za osnovno obrazovanje odraslih.¹⁰⁵ Neki od roditelja sa kojima su naši istraživači razgovarali iz principijelnih razloga nisu pristali da upišu decu u takve škole, jer se smatra da obrazovanje u tim školama nije istog kvaliteta kao u osnovnim školama.¹⁰⁶

Mnoga deca imaju problem i sa drugačijim sistemom obrazovanja u Srbiji, umnogome različitim u odnosu na škole u zapadnoj Evropi. Na primer, u slučaju dvoje dece iz Kruševca čiji su roditelji uspeli da nostrifikuju školska svedočanstva, do praćenja nastavnog procesa je došlo sa poteškoćama ne samo zbog nepoznavanja jezika već i zbog preobimnog nastavnog programa, na koji deca nisu navikla. Bila je neophodna dodatna pomoć učitelja u školi, kao i privatni časovi koje su plaćali roditelji.¹⁰⁷ Na taj način su se ova deca nakon dve godine potpuno uklopila u okruženje. Međutim, postavlja se pitanje koliko drugih romskih porodica finansijski može da izdrži takve dodatne troškove, i koliko nastavnika je voljno i slobodno da se dodatno posveti nekim učenicima – sigurno ne veliki broj. Neka od dece su u zapadnoevropskim zemljama pored redovne nastave pohađala i muzičke škole i bavila se raznim hobijima, dok su po povratku u Srbiju njihovi roditelji imali problema da im priušte i najosnovnije školske potreštine.

Registrovani su i slučajevi dece koja se nigde nisu školovala. Četvoro dece S.Š. iz Kikinde, deportovanog iz Nemačke u avgustu 2005, nije nigde registrovano, nisu išla u

¹⁰¹ Intervju sa K.R, Novi Sad, 5.12.2006.

¹⁰² Intervju sa T.G, Sombor, 12.1.2007.

¹⁰³ Romski obrazovni fond (Roma Education Fund – REF). *Advancing Education of Roma in Serbia*. Budimpešta: REF, 2007, str. 10.

¹⁰⁴ Intervju sa P.I, Bujanovac, 6.12.2006.

¹⁰⁵ Intervju sa Z.B, Sombor, 29.11.2006.

¹⁰⁶ Intervju sa Č.K, Veternik, 26.11.2006.

¹⁰⁷ Intervju sa Tomislavom Aleksićem, pedagogom Osnovne škole "Nada Popović" u Kruševcu.

školu i nisu pismena. Sada su ta deca uzrasta od 12 do 15 godina, i njihov otac nije upoznat sa bilo kakvim mogućnostima da deca sada započnu školovanje.¹⁰⁸

Mnoga deca imaju problema u školovanju ili uopšte ne mogu da se školuju zbog siromaštva svojih porodica. S.Đ. iz Lajkovca, povratnica iz Nemačke, posvedočila je tako da veoma teško obezbeđuje školovanje svojoj deci, jer ne može da priušti kupovinu neophodnih knjiga.¹⁰⁹ U nekim povratničkim porodicama deca i sama moraju da privređuju, te ne mogu da pohađaju nastavu. V.V. i njen suprug sa troje dece žive u beogradskom romskom naselju Deponija otkako su deportovani iz Nemačke 2005. godine. Porodica se održava od prošnje i sakupljanja sekundarnih sirovina, a deca takođe prose i peru automobilska stakla na obližnjoj raskrsnici. Nijedno dete ne ide u školu, jer roditelji ne mogu da im priušte kupovinu knjiga i garderobe, a sa druge strane ne mogu da dozvole da im se druga deca u školi rugaju. Pored toga, ova petočlana porodica živi sa muževljevim roditeljima, u veoma maloj i trošnoj kući, bez kupatila i tekuće vode – pitanje je kakve bi deca uslove za učenje imala kod kuće, živeći pod takvim uslovima.¹¹⁰

Zapošljavanje

Po rezultatima ovog terenskog istraživanja nezaposlenost među povratnicima je izuzetno visoka, i jako su retki povratnici koji su uspeli naći legalan posao. Jedan od najčešće spominjanih razloga je nizak nivo obrazovanja kod Roma. „Više puta sam bio na birou i tamo su mi rekli da mogu da radim samo fizičke poslove – valjda smo mi Cigani predodređeni za to”, rekao je istraživačima povratnik iz Valjeva.¹¹¹ Što se tiče romskih povratnika koji jesu školovani u inostranstvu, mnogi nisu poneli sa sobom diplome te ne mogu da dokažu svoj nivo obrazovanja. Takav je slučaj kćerke romskog povratnika D.J. iz Kikinde, deportovanog iz Nemačke u decembru 2003, koja nema dokumente o tome da je u Nemačkoj završila školu te se pri Nacionalnoj službi za zapošljavanje (NSZ) vodi kao neškolorana osoba.¹¹² Međutim, pored samog posedovanja takvih dokumenata, osobe školovane u inostranstvu moraju i da nostrifikuju svoje diplome kod odgovarajućih državnih organa u Srbiji, što – kako je opisano u prethodnom odeljku – iziskuje dugotrajnu, komplikovanu i skupu proceduru. Svi koji ne nostrifikuju diplome se pri NSZ zavode kao „lica bez stručne spreme”.¹¹³

Čini se ipak da pored neobrazovanosti određenu ulogu ima i rasna diskriminacija. Takvog mišljenja je bila i povratnica Z.M. iz okoline Valjeva, koja ima završenu srednju konfekcionarsku školu, i prijavljena je kod NSZ od svog povratka iz Dizeldorfa u Nemačkoj 2002. godine. Posao joj je, međutim, ponuđen samo dva puta, i to pri Gradskom komunalnom preduzeću *Vidrak*, i pored njenog obrazovanja.¹¹⁴ „Mog muža niko neće, jedino da mu daju metlu zato što smo Cigani”, tvrdila je našim istraživačima povratnica iz Austrije.¹¹⁵ Bilo je još slučajeva da su se intervjuisani povratnici žalili na

¹⁰⁸ Intervju sa Š.S, Kikinda, 2.12.2006.

¹⁰⁹ Intervju sa S.Đ, Lajkovac, 5.12.2006.

¹¹⁰ Intervju sa V.V, Beograd, 29.11.2006.

¹¹¹ Intervju sa Z.P, Balacka (Valjevo), 1.12.2006.

¹¹² Intervju sa D.J, Kikinda, 4.12.2006.

¹¹³ Intervju sa šefom odseka za posredovanje u zapošljavanju, NSZ Kikinda, 8.1.2007.

¹¹⁴ Intervju sa Z.V, Gornja Grabovica (Valjevo), 10.1.2007.

¹¹⁵ Intervju sa D.D, Kotešica (Valjevo), 21.1.2007.

rasnu diskriminaciju u procedurama zapošljavanja. Na primer, dvadesetšestogodišnja E.S, frizerka koja se vratila iz Danske 2004. godine i živi u Beogradu, telefonom se javila na oglas za slobodno radno mesto i zakazan joj je sastanak sledećeg dana. E.S. je bila veoma ohrabrena pozitivnim tokom razgovora, međutim, kada se pojavila u frizerskom salonu, dobila je odgovor da je mesto već popunjeno, nakon čega je bila izbačena napolje. E.S. je bila veoma povređena ovim iskustvom, za koje misli da je posledica rasne diskriminacije; izuzetno je obeshrabrena što se tiče traženja novog zaposlenja i plaši se da će ponovo doživeti takvo poniženje.¹¹⁶

Neophodno je pomenuti i činjenicu da je broj nezaposlenih u Srbiji i inače dosta visok. Mnogi Romi povratnici su se registrovali pri Nacionalnoj službi za zapošljavanje, međutim poslova u ponudi ima jako malo. U opštini Valjevo, na primer, već oko deset hiljada nezaposlenih godinama čeka posao, i malo je verovatno da će se za romske povratnike naći radnih mesta.¹¹⁷ U takvoj situaciji su posebno ugrožene samohrane majke, kao što je slučaj N.K. iz Mionice, koja je prijavljena kod NSZ otkako se vratila iz Holandije 2001. godine, ali nikada nije dobila nijednu ponudu za posao. N.K. i njen sin žive od dečjeg dodatka, i pomoći njenog oca i brata.¹¹⁸ U sličnom položaju je i G.S iz Čuprije, deportovana iz Nemačke 2002. godine, koja je bez zaposlenja otkako je vraćena, a živi sa troje dece u jednoj prostoriji u maloj i nesolidnoj kući svojih roditelja koji su primaoci socijalne pomoći.¹¹⁹

Neki od intervjuisanih povratnika su zbunjeni procedurama u NSZ i tretmanom koji tamo doživljavaju:

„Niko od nas nije zaposlen iako smo se, još kad smo se vratili iz Nemačke, prijavili na biro i redovno se javljamo. A pravo da ti kažem, i ne volim da idem tamo, stalno se nešto menja, te treba ovamo, te treba onamo, nikad ne znam gde treba da idem da se javim. Ja nisam završila nikakvu školu, umem da čitam i pišem, ali nikako ne mogu da se snađem tamo. Uvek nekoga moram da pitam, a onda me oni pošalju kod drugog, pa drugi kod trećeg, i tako redom.”¹²⁰

Posledica svega opisanog jeste da mnogi Romi jedini izvor zarade nalaze u svojoj ekonomiji – bez zaštićenih prava vezanih za zaposlenje, bez socijalne i zdravstvene zaštite, a često i izloženi opasnostima da budu kažnjeni od strane državnih organa. Neki od intervjuisanih povratnika bavili su se privatnim zanatima, a većina onih koji nešto rade snalazila se prodajom odeće na pijaci i sličnim trgovinskim poslovima.¹²¹ Mnoge buduće karijere su prekinute deportacijama – D.M. iz Valjeva, na primer, osvojio je prvo mesto na jednom nemačkom takmičenju mladih talenata u pevanju, čime je dobio šansu da snimi CD. Snimanje je bilo zakazano za 9. septembar 2004. godine, međutim, D.M. je sa porodicom deportovan iz Duizburga u Nemačkoj dva dana pre toga.¹²²

¹¹⁶ Intervju sa E.S, Beograd, 1.12.2006.

¹¹⁷ Intervju sa Draganom Stojanovićem, Opština Valjevo, 28.12.2006.

¹¹⁸ Intervju sa N.K, Mionica, 24.12.2006.

¹¹⁹ Intervju sa G.S, Čuprija, novembar 2006.

¹²⁰ Intervju sa M.K, Novi Sad, 12.1.2007.

¹²¹ Intervju sa M.J, Valjevo, 27.11.2006. i intervju sa Z.P, Balačka (Valjevo), 1.12.2006.

¹²² Intervju sa R.M, Valjevo, 2.12.2006.

Mnogi intervjuisani su izjavili da im jako teško pada to što ne mogu da nađu nikakav posao. „Po ceo dan mi preostaje samo da šetam i da gledam španske serije”, izjavio je jedan romski povratnik.¹²³ Oni najugroženiji „rade po kantama”, kako to sami nazivaju – obilaze gradske kontejnere, i iz njih uzimaju odbačenu odeću, obuću, hranu, kao i sekundarne sirovine.¹²⁴

Zdravstvena zaštita

Mnogi povratnici nemaju zdravstveno osiguranje u Srbiji zbog nedostatka odgovarajućih ličnih dokumenata. To je naročito problem za osobe koje pate od bolesti za koje u Srbiji ne mogu da dobiju istu terapiju kao u inostranstvu. Na primer, A.R. iz Bujanovca, deportovan iz Nemačke u decembru 2003. godine, brine se o majci koja je dijabetičar, a kako majka nema zdravstveno osiguranje, a A.R. ne može da nađe zaposlenje, ne mogu ni da priušte kupovinu neophodnog insulina: „Kako to može biti moguće, da u jednoj državi ljudi ne mogu da se leče”, izjavio je A.R.¹²⁵ Jedna od najugroženijih grupa u tom smislu su deca. Četvorogodišnji L.M. iz Valjeva, čija je porodica deportovana iz Nemačke 2004. godine, pati od epilepsije i u Nemačkoj je započeo terapiju za koju je predviđeno šest meseci. Nakon samo dva meseca terapije porodica je deportovana, a prekinuta terapija nikada nije nastavljena.¹²⁶ O povredama prava na zdravstvenu zaštitu romske dece iz povratničkih porodica izveštavao je i Centar za prava manjina, napominjući da veliki broj takve dece nema regulisano državljanstvo Srbije, te im zbog toga neke zdravstvene ustanove odbijaju pružati zdravstvene usluge, iako su u slučaju dece mlađe od 15 godina obavezne da to učine po Zakonu o zdravstvenoj zaštiti.¹²⁷

Mnoge intervjuisane osobe su tvrdile da im se zdravlje pogoršalo zbog same deportacije koju su ocenili kao traumatičnu, kao i zbog stresnih životnih okolnosti koje su ih čekale po dolasku. P.S. iz romskog naselja Bački Ilovik kod Zemuna deportovana je sa svojim suprugom i kćerkom iz Nemačke 2002. godine. P.S. se požalila da je nakon deportacije, koja je za nju bila veoma stresno iskustvo, preživela srčani udar. Kako porodica živi od socijalne pomoći, ne mogu da priušte kupovinu skupih lekova koji su P.S. potrebni, a njena četvorogodišnja kćerkica K.S. ima astmu koju je dobila nakon povratka u Srbiju, vrlo verovatno zbog loših životnih uslova porodice, i koja se ne leči.¹²⁸ Mnogim povratnicima nisu poznata ni prava koja imaju u oblasti zdravstvene zaštite, kao ni mogućnosti da ih ostvare. Tako i K.H. iz Novog Sada, povratnica iz Nemačke, do razgovora sa našom istraživačicom nije znala da može dobiti zdravstvenu zaštitu ako se prijavi kod NSZ.

Zbog svog nepovoljnog ekonomskog položaja i sveprisutnog siromaštva, mnogi povratnici ne mogu sebi da priušte potrebne lekove i prisiljeni su da se dovijaju na načine koji mogu i da budu opasni po njihovo zdravlje. Na primer, povratnica D.S. iz Kikinde, deportovana iz Nemačke tokom zime 2004. godine, srčani je bolesnik, sa prethodnim operacijama. Sada lekove nabavlja kada ima novca, a kada novca nema „kupi po jednu

¹²³ Intervju sa W.R., Bujanovac, 1.12.2006.

¹²⁴ Intervju sa N.Š., Novi Sad, 15.11.2006.

¹²⁵ Intervju sa A.R., Bujanovac, 23.11.2006.

¹²⁶ Intervju sa R.M., Valjevo, 2.12.2006.

¹²⁷ Antić, Petar. “Romi i pravo na zdravstvenu zaštitu u Srbiji”. Beograd: CPM, 2004, str. 7.

¹²⁸ Intervju sa P.S., Bački Ilovik (Zemun), 20.11.2006.

tabletu za živce i spava.”¹²⁹ Mnogima se zdravstveno stanje pogoršalo po dolasku u Srbiju – „Život u strahu mi je uništio zdravlje”, opisala je to jedna ispitanica.¹³⁰

Neki povratnici su se žalili i na loš tretman od strane zdravstvenog osoblja kome su se obraćali. K.M. iz Beograda, samohrana majka deportovana iz Švajcarske 2005. godine, obratila se lokalnoj zdravstvenoj ustanovi zbog jakog napada astme. Kako nije imala ni zdravstveno osiguranje ni novac, dežurni lekar je odbio da je primi, nudeći joj pregled u svojoj privatnoj ordinaciji koji K.M. nije mogla da plati. U sledećoj smeni u istoj ustanovi, drugi lekar takođe odbija da je primi iako je hitan slučaj, a medicinskoj sestri koja je pokušala da pomogne K.M. zapretio je otkazom.¹³¹

Stanovanje

Neki od zdravstvenih problema romskih povratnika vezani su i za njihove, u velikoj meri, ispodstandardne uslove stanovanja i nedostatak osnovne infrastrukture. Najdrastičniji slučaj verovatno predstavljaju intervjuisane porodice koje bukvalno nisu imale gde da prespavaju pa su po dolasku bili prisiljeni spavati na otvorenom. Srećom, iz Nemačke su stigli tokom letnjih meseci.¹³² Mnogi su prodali kuće i svu svoju imovinu da bi pokrili troškove odlaska u inostranstvo, i posle povratka u Srbiju nisu imali čemu da se vrate.¹³³ Stanovi u kojima povratnici sada borave često su prenatrpani, i višečlane porodice žive zajedno u veoma skućenim prostorijama.

Vrlo je mali broj intervjuisanih povratnika koji su uspeali sakupiti neku ušteđevinu i sebi po povratku kupiti kuće ili stanove.¹³⁴ Neki povratnici stanuju u svojim kućama, međutim u lošim uslovima. Porodica Z.S, vraćena iz Nemačke 2004. godine, stanuje u svojoj kući u novosadskom naselju Adice, međutim, u kući nema stuje jer porodica ne može da priušti plaćanje troškova legalnog priključka na gradsku električnu mrežu.¹³⁵ U Kruševcu, na primer, mnogi intervjuisani povratnici žive u romskom naselju Panjevac, koje nema kanalizaciju, tekuća voda dostupna je na samo jednoj česmi, a struja se ilegalno razvodi kablovima od kuće do kuće.¹³⁶ Neki povratnici su bili neprijatno iznenađeni stanjem u kome su zatekli svoje kuće po dolasku u Srbiju. Tako je porodica D.B. po povratku u romsko naselje Pejevac u Trsteniku zatekla sledeće stanje:

„Kada smo stigli u Trstenik, kuća koju smo ostavili bila je u užasnom stanju. Sa nje su poskidana sva vrata i prozori, nameštaju i pokućstvu nije bilo ni traga, jednostavno goli zidovi. Kako tu nismo mogli da ostanemo, otišli smo kod supruginih roditelja. Pljačku kuće smo prijavili policiji, međutim nikakvu pomoć nismo dobili. Jednostavno su nam rekli da ne postoje nikakvi dokazi, ko zna kada se to desilo, i zašto nismo sedeli kod kuće i čuvali svoju imovinu nego išli po belom svetu.”¹³⁷

¹²⁹ Intervju sa D.S, Kikinda, 2.12.2006.

¹³⁰ Intervju sa D.D, Prokuplje, 18.11.2006.

¹³¹ Intervju sa K.M, Beograd, 10.1.2007.

¹³² Intervju sa K.R, Novi Sad, 5.12.2006.

¹³³ Intervju sa M.V, Marinkova Bara (Beograd), 9.1.2007.

¹³⁴ Intervju sa G.R, Beograd, 21.11.2006.

¹³⁵ Intervju sa Z.S, Novi Sad, 28.11.2006.

¹³⁶ Intervjui održani u kruševačkom naselju Panjevac, novembra 2006.

¹³⁷ Intervju sa D.B, Trstenik, 18.11.2006.

Smeštaj mnogih povratnika je privremenog karaktera, jer su podstanari ili stanuju kod rodbine – šestočlana porodica R.M. iz Valjeva, na primer, živi bespravno u kući njene majke, koja je u Nemačkoj.¹³⁸ Neki su i pre odlaska bili podstanari, te ih je ista sudbina čekala i po povratku u Srbiju.¹³⁹ Mnogi povratnici koji sada žive u Novom Sadu, na primer, izjavili su da plaćaju stanarine u visini od 100 evra mesečno, što je skoro polovina prosečnog mesečnog neto prihoda u Srbiji, i značajan teret za porodice koje većinom imaju tek minimalne prihode.¹⁴⁰ Neke porodice su pre odlaska u inostranstvo bespravno stanovale u društvenim socijalnim stanovima, a po povratku im to stanovanje nije bilo dostupno.¹⁴¹ U nedostatku bilo kakvog drugog izlaza, neke porodice su pribegle nelegalnim rešenjima. Tako se porodica B.D, deportovana iz Hamburga (Nemačka) u junu 2004, po dolasku u Leskovac bespravno uselila u napuštenu kućicu čiji vlasnici nisu poznati.¹⁴² Neki povratnici u leskovačko romsko naselje Podvrce sagradili su sebi ilegalne kuće – kako je celo naselje nelegalno, drugog izbora, čini se, nisu ni imali.¹⁴³

Ostala pitanja

Mnogi povratnici, zbog okolnosti koje su pratile njihov povratak, dolaze u Srbiju bez osnovnih ličnih dokumenata. Ponovno dobijanje dokumenata je dugotrajan, zahtevan i često skup proces. Jedan šezdesetogodišnji povratnik iz Prokuplja je posvedočio da mu je trebalo mesec dana da dobije ličnu kartu i zdravstvenu knjižicu.¹⁴⁴ Ponovno regulisanje ličnih isprava je naročito problem za Rome sa Kosova i Metohije. U porodici povratnika S.K. iz Prokuplja, poreklom iz Prištine, jedini dokument koji članovi poseduju jeste lična karta, dobijena uz pomoć lokalne romske nevladine organizacije.¹⁴⁵ Jednoj povratničkoj porodici iz Kosovske Kamenice, sada žiteljima Niša, za vađenje dokumenata bilo je potrebno više od godinu dana.¹⁴⁶

Mnogi povratnici, a naročito deca i mladi, ne mogu da se uklope u kulturu Srbije, i mnogi su svedočili o tome kako se kao Romi u Srbiji osećaju mnogo više diskriminisaniji nego što je to bio slučaj u zemljama Zapadne Evrope. „Ovde imam utisak da mi bukvalno nijedno pravo nije ispoštovano”, objasnio je Z.B. iz Sombora. „Nemam stan, normalne papire, stalan radni odnos, boravište. I školu sam morao ostaviti jer nisu hteli da mi priznaju papire. Ne mogu ovde ni da se lečim, lekari neće ni da razgovaraju sa mnom bez overene knjižice.”¹⁴⁷

Mnogi kao jedini izvor prihoda imaju dečji dodatak, no nisu svi koji su tražili socijalnu pomoć uspeli i da je dobiju. Jedan romski povratnik iz Kikinde, deportovan iz Nemačke

¹³⁸ Intervju sa R.M, Valjevo, 2.1.2006.

¹³⁹ Intervju sa N.Š, Novi Sad, 15.11.2006.

¹⁴⁰ Intervju sa Č.K, Veternik, 26.11.2006.

¹⁴¹ Intervju sa K.H, Novi Sad, 14.11.2007.

¹⁴² Intervju sa B.D, Leskovac, 26.12.2006.

¹⁴³ Intervju sa B.D, Leskovac, 26.12.2006.

¹⁴⁴ Intervju sa A.A, Prokuplje, 18.11.2006.

¹⁴⁵ Intervju sa S.K, Prokuplje, 18.11.2006.

¹⁴⁶ Intervju sa B.S, Niš, 23.12.2006.

¹⁴⁷ Intervju sa Z.B, Kupusina (Sombor), 29.11.2006.

2002, podneo je molbu za socijalnu pomoć, međutim odbijen je sa rečima da je „bio u Nemačkoj, te ima para”.¹⁴⁸

Nevladine organizacije su kritične prema činjenici da je Vlada Srbije potpisala brojne sporazume o readmisiji, a bez ikakvih osmišljenih programa za integraciju povratnika u društvo.¹⁴⁹ Prisutan je i stav da povratnicima ne mogu pomoći samo projekti nevladinih organizacija, već i da je potrebna sveobuhvatna reakcija nadležnih u državnim institucijama.¹⁵⁰ Pojedini romski lideri smatraju i da ne postoji iskrena zainteresovanost za povratnike, a da i među Romima u Srbiji postoji malo razumevanja za Rome povratnike, zbog predubedenja da im ne treba pomoć jer se smatra da imaju novca.¹⁵¹

Nerešen problem integracije romskih povratnika ostavlja prostora za sekundarnu migraciju – mogućnost da će neki ponovo napustiti Srbiju i otići u Zapadnu Evropu, ovaj put ilegalno, bez registracije kod lokalnih vlasti. U velikom broju slučajeva, ispitanici su izrazili veliku želju da se na bilo koji način vrate u Zapadnu Evropu, što su neki u međuvremenu i ostvarili.¹⁵² Jedan povratnik iz Zrenjanina rekao je: „Ma, [sve ću učiniti] samo da odem odavde, da ne gledam više ovu muku i neimaštinu, tamo ću da živim i radim i školujem decu kako treba.”¹⁵³ Takođe je u intervjuima zabeležen veliki broj osoba koje su pokušale da izbegnu deportaciju time što su se krili unutar te zemlje, ili su prelazili u druge zapadnoevropske zemlje, nekada i više njih zaredom.¹⁵⁴ Takav razvoj događaja uvećava problem trgovine ljudima, a ugrožen je položaj i samih ilegalnih imigranata, što je nepovoljno za sve uključene države ali i za osobe koje se uključuju u takve vrste migracija.

¹⁴⁸ Intervju sa Z.L, Kikinda, 20.12.2006.

¹⁴⁹ Intervju sa Draganom Vesić, NVO Društvo romske omladine, Valjevo, 25.11.2006.

¹⁵⁰ Intervju sa Osmanom Balićem, NVO YUROM Centar, Niš, 4.1.2007.

¹⁵¹ Intervju sa Osmanom Balićem, NVO YUROM Centar, Niš, 4.1.2007.

¹⁵² Intervju sa D.Đ, Barajevo (Beograd), 15.11.2006.

¹⁵³ Intervju sa S.P, Zrenjanin, 6.12.2006.

¹⁵⁴ Intervju sa B.S, Resnik (Beograd), 23.11.2006. i S.V, Rakovica (Beograd), 16.11.2006.

ZAKLJUČCI I PREPORUKE

Prema rezultatima istraživanja koje su sproveli EHO i partnerske organizacije, deportacije kao i uslovljeni „dobrovoljni” povraci vrše se na način koji često ne poštuje osnovna ljudska prava romskih povratnika. Pri nekim deportacijama razdvajane su porodice, privremeno ili trajno. Sam proces deportacije mnogi su doživeli kao izuzetno ponižavajući i traumatičan. Neke osobe su vraćane u okviru nedozvoljenih grupnih deportacija. Mnogima su imovina i novac ostali u zemljama iz kojih su vraćeni. Posebno ugrožena kategorija su Romi sa Kosova i Metohije, koji su nekada vraćani na Kosovo, a nekada u ostale delove Srbije. Deca iz povratničkih porodica susreću se sa brojnim problemima vezanim za nastavak školovanja: nedostatkom potrebnih svedočanstava, skupim i dugotrajnim procesom nostrifikacije, nepoznavanjem jezika i pisma, drugačijim nastavnim sistemom, kao i novonastalim siromaštvom njihovih porodica koje ometa školovanje. Veliki procenat povratnika je nezaposlen. Osobe školovane u inostranstvu moraju da nostrifikuju diplome, inače se pri Nacionalnoj službi za zapošljavanje vode kao neškolorani. Određeni procenat Roma povratnika žalio se i na rasnu diskriminaciju pri zapošljavanju.

Mnogim porodicama je socijalna pomoć jedini izvor prihoda. Jedan broj povratnika nema zdravstveno osiguranje, jer nemaju potrebne lične isprave ili iz drugih razloga ne mogu da ispune potrebne uslove. Nisu im poznata prava i procedure vezane za zapošljavanje i zdravstvenu zaštitu. Uslovi stanovanja povratnika su u velikom broju izuzetno nepovoljni, pre svega u smislu nedostatka infrastrukture u njihovim nastambama, a zatim privremenim karakterom stanovanja, kao podstanari ili kod rodbine. Mnogima nedostaju osnovni lični dokumenti. Zbog takve situacije, prisutna je želja za povratkom u Zapadnu Evropu, što najčešće podrazumeva nove ilegalne migracije. Sa druge strane, kod državnih i lokalnih institucija primetan je nedostatak informacija o situaciji romskih povratnika, nekada praćen i nezainteresovanošću da se problemi povratnika reše. U okviru same romske zajednice donekle takođe postoji određena doza nerazumevanja za pitanja romskih povratnika, zbog često neosnovanih predrasuda o njihovom imovinskom stanju.

Ekumenska humanitarna organizacija zato predlaže vladama zemalja koje po ugovorima o readmisiji vraćaju Rome u Srbiju da u procedurama vraćanja povratnika u potpunosti sprovode Preporuku 1633 Parlamentarne skupštine Saveta Evrope, a relevantnim institucijama u Srbiji predlaže sledeće mere:

- Da se bez odlaganja obezbede odgovarajući finansijski i ljudski resursi za sprovođenje usvojenih Nacionalnih akcionih planova u okviru Dekade Roma, da se njihova implementacija vrši na efikasan i transparentan način uz odgovarajuće učešće predstavnika romske zajednice i da se proaktivno radi na uključenju Roma povratnika među korisnike implementacije NAP.
- Da se usvoje i preostali pripremljeni nacrti akcionih planova u okviru Dekade Roma, uključujući i nacrt Akcionog plana o povratnicima.
- Formirati državno telo koje će se baviti pitanjima povratnika, uz obavezno učešće predstavnika romske zajednice.

- Pored dogovora o rešavanju problema povratnika na državnom nivou, usvojiti programe na pokrajinskom nivou i na nivou lokalne samouprave, uz adekvatno finansiranje i aktivno raditi na upoznavanju službenika sa situacijom povratnika.
- Usvojiti Nacrt strategije za reintegraciju povratnika, i dopuniti nacrt konkretnim merama, nosiocima dužnosti, vremenskim rokovima i mehanizmima za monitoring.
- Uspostaviti bolju saradnju sa državama iz kojih se Romi vraćaju i postići dogovor o finansijskoj podršci za programe integracije povratnika.
- Pružiti pravnu pomoć, uključujući pomoć oko dobijanja ličnih isprava, svim povratnicima kojima je potrebna, kao i pojednostaviti procedure kojima će romski povratnici dobijati lične isprave.
- Obavezno uključiti svu decu povratnika školskog uzrasta u obrazovni sistem, i obezbediti im dodatnu nastavnu pomoć i podršku, naročito romskoj deci koja dovoljno dobro ne govore srpski jezik, uz angažman romskih asistenata.
- Obezbediti besplatno školovanje (knjige, školski pribor, užinu) za decu povratnike iz socijalno ugroženih romskih porodica.
- Pojednostaviti procedure nostrifikovanja inostranih školskih diploma za decu povratnika, kao i obezbediti finansijsku pomoć onima koji ne mogu da podnesu visoke propratne troškove.
- Omogućiti zaposlenje nezaposlenih Roma povratnika putem posebnih programa gde će oni biti prepoznati kao posebno ugrožena kategorija.
- Omogućiti privremeni smeštaj onim povratnicima koji nemaju gde da se vrate.
- Prepoznati Rome povratnike kao posebno socijalno ugroženu kategoriju u svim akcijama usmerenim na poboljšanje situacije Roma i smanjenje siromaštva i koordinisano raditi na rešenju problema povratnika.
- Ispuniti sve preporuke UN Komiteta za ekonomska i socijalna prava, naročito one koje se odnose na situaciju Roma povratnika.

BIBLIOGRAFIJA

- Antić, Petar. *Romi i pravo na pravni subjektivitet u Srbiji*. Beograd: Centar za prava manjina, 2006.
- Antić, Petar. *Romi i pravo na zdravstvenu zaštitu u Srbiji*. Beograd: Centar za prava manjina, 2004.
- Biro za ljudska prava. *Zaštita prava povratnika iz Zapadne Evrope po osnovu ugovora o readmisiji*. Tuzla: Biro za ljudska prava, 2005.
- Centar za prava manjina. *Godišnji izveštaj Lige za Dekadu*. Beograd: CPM, 2007.
- Evropski centar za prava Roma (European Roma Rights Center – ERRC). *Briefing Paper on Protection Issues Concerning Roma and Others Regarded as “Gypsies” in Serbia (not including Kosovo) and on the Possibilities to Return Such Persons to Serbia*. Budimpešta: ERRC, 2007.
- Evropski centar za prava Roma (European Roma Rights Center – ERRC) i Visoki komesarijat Ujedinjenih nacija za ljudska prava (UN Office of the High Commissioner for Human Rights). *Memorandum: Zaštita prava Roma u Srbiji i Crnoj Gori*. Beograd: Evropski centar za prava Roma i Visoki komesarijat UN za ljudska prava, 2003.
- EU Monitoring and Advocacy Program. *Equal Access to Quality Education for Roma: Serbia*. Budimpešta: OSI/EUMAP, 2007.
- Grupa 484. *Ljudska prava izbeglica, interno raseljenih lica, povratnika, azilanata i žrtava trgovine ljudima u Srbiji i Crnoj Gori: Izveštaj za 2005*. Beograd: Grupa 484, 2006.
- Grupa 484. *Povratak iz Zapadne Evrope građana Srbije i Crne Gore kojima je odbijen zahtev za azil ili ukinuta privremena zaštita*. Beograd: Grupa 484, 2005.
- Komisija Evropskih zajednica (Commission of the European Communities). *Serbia 2006 Progress Report*. Brisel: Komisija Evropskih zajednica, 2006.
- Ministarstvo za ljudska i manjinska prava Srbije i Crne Gore. *Jedinstveni akcioni plan za unapređivanje obrazovanja Roma u Srbiji*. Beograd: Ministarstvo za ljudska i manjinska prava Srbije i Crne Gore, 2005.
- Ministarstvo za ljudska i manjinska prava Srbije i Crne Gore. *Akcioni plan o povratnicima* (nacrt). Beograd: Ministarstvo za ljudska i manjinska prava Srbije i Crne Gore, 2005.
- Ministarstvo za ljudska i manjinska prava Srbije i Crne Gore. *Nacrt strategije za integraciju i davanje novih ovlašćenja Romima*. Beograd: Ministarstvo za ljudska i manjinska prava Srbije i Crne Gore, 2002.
- Ministarstvo za ljudska i manjinska prava Srbije i Crne Gore i MARRI. *Nacrt strategije za reintegraciju povratnika na osnovu sporazuma o readmisiji*. Beograd: Ministarstvo za ljudska i manjinska prava Srbije i Crne Gore, 2006.
- Müller, Stephan. *Civil Registration of Roma: Background Paper*. Budimpešta, novembar 2005.
- Perić, Tatjana. *Expelled Roma in Former Yugoslavia Testify*. Budimpešta: *Roma Rights*, No. 2/2002.

Program Ujedinjenih nacija za razvoj (United Nations Development Program – UNDP). *Pod rizikom: socijalna ugroženost Roma, izbeglica i interno raseljenih lica u Srbiji*. Beograd, 2006.

Romski obrazovni fond (Roma Education Fund – REF). *Advancing Education of Roma in Serbia*. Budimpešta: REF, 2007.

Savet Evrope (Council of Europe), *Recommendation 1633 (2003): Forced returns of Roma from the former Federal Republic of Yugoslavia, including Kosovo, to Serbia and Montenegro from Council of Europe member states*. Strazbur, 2003.

Savet Evrope (Council of Europe), *Roma Returnees To Serbia And Montenegro: Whose Responsibility; Mission Report, Council of Europe fact-finding mission to Serbia and Montenegro*. Strazbur, 2003.

Visoki komesarijat Ujedinjenih nacija za izbeglice (UN High Commissioner for Refugees – UNHCR) i Praxis. *Analiza situacije interno raseljenih lica sa Kosova u Srbiji* (nacrt). Beograd: UNHCR i Praxis, 2007.

Visoki komesarijat Ujedinjenih nacija za izbeglice (UN High Commissioner for Refugees – UNHCR). *UNHCR's Position on the Continued International Protection Needs of Individuals from Kosovo*. Ženeva: UNHCR, 2006.

Visoki komesarijat Ujedinjenih nacija za ljudska prava (UN Office of the High Commissioner for Human Rights – OHCHR). *Primena paktova o ljudskim pravima u Srbiji*. Beograd: OHCHR, 2006.

DODACI

Dodatak I: Tabele

Tabela 1: Lokacije na kojima su održani intervjui

Broj	Lokacija	Broj intervjuisanih osoba
1.	Beograd (područje grada)	20
2.	Bujanovac	15
3.	Čuprija	3
4.	Deronje	1
5.	Kikinda	18
6.	Kruševac	13
7.	Lajkovac	2
8.	Leskovac	4
9.	Mali Idoš	3
10.	Niš	5
11.	Novi Sad (područje grada)	30
12.	Prokuplje	15
13.	Sombor (opština)	20
14.	Srbobran	1
15.	Subotica	2
16.	Trstenik	9
17.	Valjevo (opština)	15
18.	Veternik	1
19.	Vladičin Han (opština)	1
20.	Zemun	1
21.	Zrenjanin	11
Ukupno:		190

Tabela 2: Institucije sa kojima su održani intervjui

Institucija	Lokacija
Centri za socijalni rad	Beograd Bujanovac Kruševac Novi Sad Prokuplje
Centar za integraciju povratnika	Beograd
Kancelarija za readmisiju	Beograd
Koordinator za romska pitanja	Prokuplje
Komesarijat za izbeglice i raseljena lica	Kruševac
Lokalna samouprava	Beograd Bujanovac Prokuplje Valjevo
Nacionalna služba za zapošljavanje	Kikinda Novi Sad
Opštinska kancelarija za pitanja nacionalnih manjina	Kikinda
Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju (OEBS)	Beograd
Osnovne škole	Bečej Kikinda Beočin Kruševac
Pokrajinski sekretarijat za rad, zapošljavanje i ravnopravnost polova	Novi Sad
Policijska uprava	Kikinda
Romski mediji	Bujanovac
Škole za obrazovanje odraslih	Novi Sad
Škole za osnovno i srednje obrazovanje	Novi Sad
Vrtići za romsku decu	Beograd
Zdravstvene ustanove	Zemun

Dodatak II: Istraživački tim

Ksenija Aleksandrović
Potpredsednica i aktivistkinja Udruženja romskih studenata
Novi Sad
Telefon: (+381) 63 892 3092
E-mail: stranger_kal@yahoo.com

Zekija Balinca
Aktivistkinja NVO Čerain
Novi Sad
E-mail: cerain@neobee.net

Orsolya Deli Vidács
Specijalista za privredno i građansko pravo Evropske unije
Novi Sad
Telefon: (+381) 63 830 6993
E-mail: ursula.ns@gmx.net

Filip Gračanin
Kordinator NVO Društvo romske omladine Valjevo
Bairska 14
14000 Valjevo
Telefon: (+381) 14 220 206
E-mail: romavaljevo@yahoo.com, filipgracanin@yahoo.com

Svetlana Ilić
Aktivistkinja Romskog ženskog centra Bibija
Beograd
Telefon: (+381) 11 262 7948, 62 225 217
E-mail: ceca-ljuba@hotmail.com, bibija@eunet.yu

Marija Manić
Asistentkinja za rodnu ravnopravnost NVO Ženski prostor
Šumatovačka 19
18000 Niš
Telefon: (+381) 63 426 812
E-mail: marijademic@yahoo.com

Dijana Kričković
Istraživačica Udruženja građana Eureka
Miloša Obilića 8
25000 Sombor
Telefon: (+381) 63 154 96 87, 63 859 82 64
E-mail: eurekasuso@yahoo.com

mr Tatjana Perić

Konsultantkinja u oblasti teorije i prakse ljudskih prava
Subotica
Telefon: (+381) 63 588 213
E-mail: peric@panline.net

Slavica Rakić
Aktivistkinja Udruženja Romano alav
Kruševac
Telefon: (+381) 64 197 4199
E-mail: ras90@ptt.yu

Kenan Rašitović
Izvršni direktor NVO Omladinski forum za edukaciju Roma
Moravska 104
17520 Bujanovac
Telefon/faks: (+381) 17 651 095
E-mail: crc_kenan@hotmail.com, ofer_bujanovac@yahoo.com

Aleksandar Stojkov
NVO Multikulturalni Banat
Kikinda